

Əlyazması hüququnda

ABBASOVA AFƏT MUSA qızı

MÜXTƏLİF SİSTEMLİ DİLLƏRDƏ

ANTROPONİMLƏRİN

STRUKTUR-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

(İngilis və Azərbaycan antroponimiyaları əsasında)

10.02.19 – Dil nəzəriyyəsi

**Filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2005

Dissertasiya Azərbaycan Dillər Universitetinin ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Rəsmi opponentlər: **Z.N.Verdiyeva,**
Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü,
filologiya elmləri doktoru, professor

A.M.Qurbanov,
Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü,
filologiya elmləri doktoru, professor

H.M.Zərbəliyev,
filologiya elmləri doktoru, professor

Aparıcı təşkilat: **Bakı Dövlət Universiteti**

Müdafiə "6" dekabr 2005-ci il tarixdə saat 14⁰⁰
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik
İnstitutu nəzdində filologiya elmləri doktoru və namizədi alimlik
dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini
keçirən (D.01.141) Dissertasiya Şurasının iclasında olacaqdır.

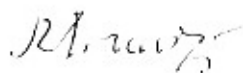
Ünvan: 370143, Hüseyn Cavid prospekti, 31, 5-ci mərtəbə,
AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi
adına Dilçilik İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat "3" noyabr 2005-ci ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya elmləri doktoru,
professor:

Q.İ.Məşədiyev

Mövzunun aktualığı. Dünya xalqlarının folklorunda, mədəniyyətində, etik-fəlsəfi baxışlarında ümumi olan, yaxud bir-birinə yaxın görünən cəhətlər çoxdur. Bu cür uyğunluqların və oxşarlıqların öz izini buraxdığı faktlardan biri də şəxs adları sayıla bilər. Dünyada şəxs adları olmayan və bu adlardan istifadə etməyən heç bir xalq və dil yoxdur. Bu baxımdan şəxs adları ən sabit universalıya sayılır. Bütün xalqların dillərində mövcud olan eyni faktın və hadisənin öyrənilməsi, onların müxtəlif sistemli dillərdəki vəziyyətinin müqayisəli şəkildə tədqiq edilməsi dil nəzəriyyəsi üçün yeni qiymətli müddəalar irəli sürməyə imkan verir.

Hazırda Azərbaycan Respublikasının öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdiyi və dünya ölkələri ilə elmi, mədəni, iqtisadi, siyasi inteqrasiyaya qoşulduğu bir dövrdə qarşıda duran ən mühüm vəzifələrdən biri əməkdaşlıq etdiyimiz tərəfi hər cəhətdən öyrənmək, onun dilini, mədəniyyətini, etnoqrafiyasını, etik-fəlsəfi dünya görüşünü bilmək, eyni zamanda Azərbaycanı və Azərbaycan xalqını ona tanımaq, xalqlarımız arasında ümumi olanları aşkara çıxarmaq yolu ilə qarşı tərəflə insani əlaqələrin güclənməsinə nail olmaqdır. Dilçilik elmi də bu istiqamətdə öz töhfəsini verə bilər.

Bu gün ingilis xalqı ilə, eləcə də ingilis dilində danışan xalqlarla birbaşa əlaqələrin gücləndirilməsinə daha böyük ehtiyac vardır. Bu xalqları daha yaxından tanımaq, özümüzü onlara daha yaxşı tanımaq üçün münbit şərait yaranmışdır. Respublikamızda ingilis dilinin daha kamil şəkildə öyrənilməsinə ciddi fikir verilir. Universitetlərdə amerikaşünaslıq və britaniyaşünaslıq fənlərinin tədrisi ingilislərin və ingilisdilli xalqların həyat və məişəti ilə bağlı mövzuların hərtərəfli öyrənilməsinə imkan verir. Mütəxəssis hazırlığında həmin sahədə mövzuların daha da zənginləşdirilməsi üçün ingilislərin və ingilisdilli xalqların tarixi, dili, mədəniyyəti, etnoqrafiyası, etik-fəlsəfi düşüncə tərzii ilə sıx əlaqədar olan şəxs adlarının bir sistem halında öyrənilməsi aktual məsələlərdən biridir. Bu sistemin Azərbaycan antroponimiyası ilə müqayisəli tədqiqi, bir tərəfdən, ümumi olanın üzə çıxarılmasına, digər tərəfdən isə, mövzunun daha yaxşı mənimsənilməsinə xidmət edir.

İngilis və Azərbaycan şəxs adları sistemlərinin müqayisəli şəkildə öyrənilməsi, onların yaranma əsasının, yollarının və üsullarının, semantik (apelyativ) mənasının, dildə və nitqdə işlədilmə üslubunun tədqiqi onların universalıya faktı kimi bir sıra ümumi və oxşar əlamətlərinin müəyyənləşdirilməsinə yol açır. Ayrı-ayrı xalqların dil və təfəkkür tərzində yaxın olan cəhətlərin aşkara çıxarılması isə müasir dövrdə xalqların bir-birinin mədəniyyətinə qovuşması, bir-birini daha yaxşı başa düşməsi baxımından mühüm ictimai, idraki və elmi əhəmiyyət kəsb edir.

İnsanlar və xalqlar bir-biri ilə ilk növbədə məhz adları ilə tanış olurlar. Buna görə də hər şeydən qabaq adların başa düşülməsi, qavranılıb yadda saxlanması vacib məsələdir. Bu baxımdan ingilis və Azərbaycan şəxs adlarının mə-

nasının, struktur modellərinin və nitqdə işlədilmə xüsusiyyətlərinin tədqiqi, eləcə də bütün bunların qarşılıqlı şəraitdə təbliği ingilis şəxs adlarının azərbaycanlılar, Azərbaycan şəxs adlarının isə ingilislər (İngilisdilli xalqlar) arasında tanınmasına, yadda saxlanmasına, müxtəlif məqamlarda kütləvi şəkildə işlədilməsinə kömək edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi ingilis və Azərbaycan şəxs adlarının struktur və semantik xüsusiyyətlərini müqayisəli şəkildə öyrənməklə onların eyni, oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirməkdir. Bu məqsədlə dissertasiyada aşağıdakı vəzifələr yerinə yetirilmişdir:

1) ingilis və Azərbaycan şəxs adlarının seçilməsi ilə bağlı iki xalqın adqoyma adət və ənənələri işıqlandırılmışdır;

2) ingilis və Azərbaycan şəxs adlarının işlədilmə dairəsinə, obyektə, yaranma əsasına (semantikasına), mənşəyinə və strukturuna görə təsnifatı verilmişdir;

3) ingilis və Azərbaycan əlavə əsas ad kateqoriyaları və köməkçi ad kateqoriyaları qarşılıqlı-müqayisəli şəkildə tədqiq edilmişdir;

4) ingilis və Azərbaycan antroponimlərinin struktur xüsusiyyətləri müqayisəli şəkildə öyrənilmişdir;

5) ingilis və Azərbaycan antroponimlərinin işlədilmə dairəsi, onların ifadə və məzmun planı təhlil edilmişdir.

Mövzunun öyrənilmə səviyyəsi. Azərbaycan dilçiliyində indiyədək milli antroponimiya sistemi A.Qurbanov, M.Adilov, Ş.Sədiyev, Z.Verddiyeva, Z.Sadıqov, A.Paşayev, M.Çobanov və b. tərəfindən kifayət qədər geniş elmi-nəzəri şəkildə öyrənilmiş, bir sıra leksikoqrafik mənbələrdə təsbit edilmişdir.

İngilis antroponimiyası haqqında Avropa və Amerika alimlərinin çoxsaylı əsərlər yazdıqları məlum olsa da, bu barədə əsas məlumat internet sisteminə toplanmışdır. İngilis adları ilə bağlı faktoqrafik mənbə kimi P.Rini, E.Smit, E.Uitkomb və A.Ribakinin lüğətlərindən istifadə edilmişdir.

Bütün bunlarla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, indiyə qədər Azərbaycanda antroponimlərin müqayisəli tədqiqinə aid heç bir iri həcmli elmi-tədqiqat işi yazılmamışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Aristotelin hamı tərəfindən qəbul edilmiş ifadəsinə görə, elm müxtəlifliklərin və oxşarlıqların üzə çıxarılmasından başlanır. Dissertasiyada ilk dəfə olaraq ingilis və Azərbaycan antroponimlərinin semantik və struktur fərqlərini və oxşarlıqlarını müəyyənləşdirmək üçün müxtəlif prinsiplərə əsaslanan bütün mümkün təsnifatlar kompleks şəkildə verilmişdir.

İki xalqın antroponimik sistemlərinin müxtəlif inkişaf mərhələlərində vəziyyətli stratiqrafik təhlil edilmişdir. Bununla yanaşı, etiraf etmək lazımdır ki, "heç də hər bir ad formasının dəqiq xronologiyasını vermək mümkün deyildir";¹ dissertasiyada bu həddən artıq çətin məsələ yalnız əvvəlki tədqiqatlarda əldə

¹ A.B.Суперанская, В.Э.Сталтмане, Н.В.Подольская, А.Х.Султанов. Теория и методика ономастических исследований М., 1986, с.203.

edilmiş faktoqrafik məlumatlar əsasında həll edilmişdir.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar. İngilis və Azərbaycan antroponimlərinin struktur-semantik xüsusiyyətləri ilə bağlı aşağıdakı müddəalar müdafiyyə çıxarılır:

- Bir-birindən uzaq məsafədə yaşamasına, tamamilə fərqli mədəniyyətlərə malik olmasına baxmayaraq, ingilis və Azərbaycan xalqlarının antroponimik sistemlərində, ayrı-ayrı şəxs adları arasında fonetik, semantik, eləcə də rəsmi və qeyri-rəsmi vəziyyətlərdə işlədilmə xüsusiyyətinə görə üslubi oxşarlıqlar vardır; bu ingilis və Azərbaycan xalqlarının dil və təfəkkür səviyyəsində yaxın və ya ortaq cəhətlərini əks etdirən amil kimi qiymətləndirilə bilər;

- İngilis və Azərbaycan antroponimlərinin semantikasi onların struktur xüsusiyyətlərinin dəqiqləşdirilməsi yolu ilə aşkara çıxarıla bilər; bu məqsədlə iki dilin şəxs adlarının bir-biri ilə müqayisəli şəkildə müxtəlif aspektlərdə təsnif edilməsi onların bir sıra ortaq leksik-semantik qruplarını müəyyənləşdirməyə imkan verir;

- İngilis və Azərbaycan antroponimlərinin semantik-üslubi xüsusiyyətləri onların rəsmi və qeyri-rəsmi vəziyyətlərdə nitqdə işlədilmə dairəsində öz əksini tapır; şifahi nitqdə və yazılı bədii ədəbiyyatda adların işlədilməsinin hər iki dildə eyni və bir-birindən fərqlənən bir sıra xüsusiyyətləri vardır;

- İngilis və Azərbaycan antroponimiyalarında istər əsas, istərsə də köməkçi ad kateqoriyaları arasında fərqli xüsusiyyətlər müşahidə edilir, lakin buna baxmayaraq, bir antroponimik modeldə lakuna kimi təzahür edən komponent dlğərində başqa ad kateqoriyasının köməklili ilə doldurulur və beləliklə, hər iki dilin antroponimik sistemi rəsmi səviyyədə minimum üç komponentdən ibarət formada təzahür edir; nitqdə işlədilmə zamanı bu komponentlərin sayı azalır və ya titul və ləqəblər hesabına arta bilər;

- İngilis və Azərbaycan şəxs adları quruluşuna görə üç yerə bölünür, lakin Azərbaycan antroponimiyasındakı düzəltmə söz formasının yeri ingilis antroponimiyasında ixtisar adlar əsasında yaradılan hipokoristik derivatlar hesabına kompensasiya edilir və buna görə də ingilis adlarının derivat formaları Azərbaycan düzəltmə adlarına müvafiq tutula bilər;

- İngilis və Azərbaycan şəxs adlarının ifadə və məzmun planında da oxşarlıqlar və fərqli xüsusiyyətlər müşahidə olunur; hər iki dildə adların xarici forması apelyativlərdən fərqləndirilir; hər iki dildə adların yayılması və cəmiyyətin adlara münasibəti eyni prinsiplərə əsaslanır.

Tədqiqatın əsas obyektı. Dissertasiya işinin yazılışında daha çox ingilis və Azərbaycan şəxs adlarının qeydə alındığı leksikoqrafik mənbələrdəki vahidlər, eləcə də müvafiq tədqiqat əsərlərində istifadə edilmiş antroponimik nümunələr və canlı həyatda və mətbuat materiallarında rast gəlinən antroponimlər (əsas və köməkçi adlar) tədqiqat obyektı kimi götürülmüşdür.

Tədqiqatın elmi-nəzəri əhəmiyyəti. Dissertasiyanın əsas müddəaları müxtəlif mədəniyyətlərə malik xalqların yaratdıqları və istifadə etdikləri şəxs adlarının, eləcə də müxtəlif sistemli dillərdə işlədilən antroponimik vahidlərin

semantik və struktur xüsusiyyətləri haqqında elmi-nəzəri baxışları genişləndirir, onların eynilik və oxşarlıq xüsusiyyətlərinin ola biləcəyi haqqında yeni təsəvvürlərin formalaşmasına yol açır.

Tədqiqatın elmi-praktik əhəmiyyəti. Dissertasiyanın əsas müddəalarının ingilis dili təhsili verən və ya ingilis dilinin köməkçi fənn kimi tədris edildiyi universitetlərdə istifadə edilə bilər. Burada təqdim edilmiş faktlardan təcümə mədəniyyəti ilə məşğul olan mütəxəssislər, eləcə də ingilisdilli və azərbaycandilli insanlar bir-biri ilə canlı ünsiyyət zamanı praktiki faydalana bilərlər. Dissertasiyada göstərilən məsələlərin mühüm bir hissəsindən gələcək elmi-tədqiqat işlərində istifadə etmək mümkündür.

Tədqiqatın metodoloji əsası. Onomastika problemləri ilə məşğul olan sabiq sovet mütəxəssisləri göstərdilər ki, bu sahədə müasir tədqiqatlar ümumdilçilik nəzəriyyə və metodları əsasında həyata keçirildiyi üçün təbii olaraq dilçiliyin həmin nəzəriyyə və metodları onomastik tədqiqatlarda da istinad nöqtəsi kimi işlədilir. Bu baxımdan dissertasiya işində müəlliflərin onomastikada bu və ya digər dərəcədə istifadə olunduğunu göstərdikləri dörd əsas lingvistik tədqiqat metodundan¹ yalnız deskriptiv (lingvistik təsvir) metod tətbiq edilmişdir. Konkret olaraq, xüsusi adların, o cümlədən antroponimlərin öyrənilməsi zamanı istifadə edilən metod və üsullar kompleksinə gəlincə isə, burada onlardan dil atribusiyası, materialın inventarlaşdırılması, adların təsnifi, adların və ad formalarının rekonstruksiyası, etimoloji təhlil, struktur təhlili, formant təhlili, ad əsaslarının təhlili, ad variantlarının təhlili metod və üsullarından birbaşa və ya dolayısı ilə istifadə edilmişdir.

İşin aprobasiyası. Dissertasiya işinin əsas müddəaları Azərbaycanda və xarici ölkələrdə keçirilmiş elmi konfranslarda məruzə şəklində dinlənilmiş, mövzu ilə bağlı məqalə və tezislər elmi mənbələrdə nəşr edilmişdir.

Dissertasiya Azərbaycan Dillər Universitetinin ingilis dilinin üslubiyatı, ümumi dilçilik və ingilis dilinin leksikası və ölkəşünaslıq kafedralarının birgə iclasında müzakirədən keçmişdir.

Dissertasiyanın strukturu. Tədqiqat işi girişdən, beş fəsildən, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın giriş hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, işin məqsəd və vəzifələri, mövzunun öyrənilmə səviyyəsi, tədqiqatın elmi yeniliyi, əsas obyekt, elmi-nəzəri və elmi-praktik əhəmiyyəti, metodoloji əsası işıqlandırılır, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar göstərilir, işin aprobasiyası və strukturu haqqında məlumat verilir.

"Müxtəlif sistemli dillərdə antroponimlərin tədqiqi problemləri" adlanan birinci fəsildə antroponimik tədqiqatlar sahəsində tətbiq edilən xüsusi metod

¹ В а х: А.В. Суперанская və б. Göstərilən əsər, s. 192-193.

və üsullar haqqında məlumat verilir, müxtəlif sistemləri təmsil edən ingilis və Azərbaycan dillərindəki atroponimlərin öyrənilmə təcrübəsi şərh edilir, bu tədqiqatlarda müşahidə olunan terminologiya problemləri aydınlaşdırılır, antroponimik vahidlərin xarici qışasının tərtibi haqqında danışılır. Göstərilir ki, bütün onomastik tədqiqatlarda eyni olan ümumi metod və üsullardan istifadə edilə bilməz. Məsələ burasındadır ki, tədqiqatın materialı və vəzifələri hər dəfə dəyişir, materialın işlənmə üsuluna hər tədqiqatçı fərdi yanaşır. Digər tərəfdən, tədqiqatın mövzusu da müvafiq metod və üsulların seçilməsini şərtləndirir. Buna baxmayaraq, xüsusi adların öyrənilməsi zamanı daha çox müraciət edilən tədqiqat metodlarını və üsullarını müəyyənləşdirmək mümkün olmuşdur: antroponimik tədqiqatlarda materialın dil atribusiyası, materialın inventarlaşdırılması, tekstoloji təhlil, adların təsnifi, stratiqrafik təhlil, differensial və genetik təhlil, adların və ad formalarının rekonstruksiyası, etimoloji təhlil, söz yaradıcılığı təhlili, struktur təhlili, formant təhlili, ad əsaslarının təhlili, ad variantlarının təhlili, antroponimik arealların müəyyənləşdirilməsi, statistik təhlil və universalizmaların müəyyənləşdirilməsi metod və üsullarından istifadə edilir. İndiyədək ingilis və Azərbaycan antroponimlərinin öyrənilməsinə həsr edilmiş mənbələrdə ümumdilçilik metodları ilə yanaşı, göstərilən sahə metod və üsulları da bu və ya digər dərəcədə tətbiq olunmuşdur.

Şəxs adlarının öyrənilməsi tarixi çox qədim dövrlərə gedib çıxır. Ancaq bəzi filosofların hələ antik dövrdə, eləcə də orta əsrlərdə şəxs adlarına müəyyən qədər diqqət yetirməsinə, insana verilən ad haqqında müəyyən fikirlər yürütməsinə baxmayaraq, yüzillər ərzində hansısa adlar qrupu nə struktur, nə də semantik baxımdan heç bir elmi tədqiqata cəlb edilməmiş, tarixin konkret dövrlərində onların forma və məzmunu təhlil edilməmişdir: antik dövr və orta əsr filosofları adların yalnız gözəlliyinə və estetik təsir gücünə, düzgün işlədilməsinə və başa düşülməsinə diqqət yetirməklə və bu barədə öz tövsiyələrini verməklə kifayətlənmişlər. Məsələn, hələ Platon özünün "Kratil" dialoqunda şəxs adları məsələsinə geniş yer verir, onları həqiqət və yalan anlayışları baxımından təhlil edirdi. Burada Kratilin dilindən göstərilir ki, əşyalara ad verilməsi heç də kiçik məsələ olmadığı üçün buna bacarığı çatmayan təsadüfi adamların işi deyildir. Əşyaların adı təbiətdən yaranır, hər kəs ad ustası ola bilməz, əşyalara yalnız təbiətdən verilmiş hər bir ada diqqətlə yanaşan, bu obrazı hərfələrdə və hecalarda təcəssüm etdirə bilən şəxs ad verə bilər. Sokrat qeyd edir ki, çox adam *Apollon* adından qorxur, çünki bu adı "məhv edən" mənasını verən *apolon* apelyativi ilə əlaqələndirir və bu onları qorxuya salır.¹

Beləliklə, filosoflar adlara yalnız etik-fəlsəfi baxımdan diqqət yetirirdilər.

Dilçilikdə isə şəxs adlarının müfəssəl tədqiqi tarixinin əsas etibarilə XX əsrdən başladığı qeyd edilərsə də, ingilis antroponimikasında başda Con Stüart Mill (1806-1873) olmaqla XIX əsr alimləri tərəfindən yazılmış əsərlər bu gün də yüksək qiymətləndirilir. Keçən əsrin 20-ci illərində bir neçə məqalə yazıl-

¹ Daha geniş bax: A.B. Суперанская və b. Göstərilən əsər, s.92-103.

masına baxmayaraq, Azərbaycan antroponimiyasına aid ardıcıl araşdırmalar isə 1970-ci illərdən sonra meydana gəlmişdir.

Təcrübə göstərir ki, ümumiyyətlə bir dildəki şəxs adlarının daha müfəssəl, bütün detallarına qədər araşdırılması başqa dilin anoloji materialları ilə müqayisədə daha elmi, daha səmərəli nəticələrə gəlməyə imkan verir. Bu baxımdan Azərbaycan antroponimik faktlarının ingilis dili materialı ilə müqayisədə öyrənilməsinin aktuallığı inkar edilə bilməz. Eləcə də Azərbaycan antroponimiyasının gələcəkdə başqa (daha çox) dillərin materialları ilə müqayisədə tədqiqinin genişləndirilməsi dilçilik nəzəriyyəsi baxımından çox böyük əhəmiyyət kəsb edən bir sıra universal faktların aşkara çıxarılmasına da imkan verəcəkdir.

İngilis və Azərbaycan antroponimiyalarının müqayisəli öyrənilməsi həm ingilis, həm də Azərbaycan şəxs adlarının struktur-semantik xüsusiyyətləri əsasında maraqlı ümumiləşdirmələr əldə etməyə, ümumiyyətlə dünya xalqlarının dil və təfəkkür tərzindəki eyniliklər və oxşarlıqlar haqqında yeni nəzəri müddəalar irəli sürməyə yol açır.

Ayrı-ayrı dillərdə işlədilan antroponimik vahidlərin tədqiqinə həsr olunmuş əsərlərdə əsas etibarilə düzgün, anlayışı dəqiq əhatə edən terminlər sistemindən istifadə edilmişdir. Buna baxmayaraq, bəzən ümumi dilçilik terminlərinin milli dildə qarşılığının tapılması lazımsız dubletlərin yaranmasına və bəzi hallarda terminoloji tələblərdən yayınmaların meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Digər tərəfdən, müxtəlif dillərdə milli terminlərin işlədilməsi onların tutuşdurulmasını və bir-birinə müvafiqliyinin müəyyənəşdirilməsini də şərtləndirir.

Göstərilən sahədə ən çox işlədilan termin *antroponim* sayıla bilər. Bu termin özündə insanın daşıya biləcəyi bütün xüsusi adları – şəxs adını, ata adını, aralıq adı, fəmiyyəni, ləqəbi, təxəllüsü və s. birləşdirir. Termin yunan dilində *antropos* "insan" + *onoma / onima* "ad, xüsusi isim" birləşməsindən yaranmışdır. İnsan adlarının tədqiqində geniş işlədilməsinə baxmayaraq, ingilis dilçiliyində bu terminin əvəzinə daha çox *personal name* birləşməsindən istifadə olunur.

Göründüyü kimi, *şəxs adı* anlayışı daha geniş məzmunlu *antroponim* anlayışının tərkib hissəsidir və *şəxs adı* antroponimlər cərgəsində birinci yeri tutur. Buna baxmayaraq, bir sıra hallarda tədqiqat əsərlərində bu iki terminoloji anlayışın eyniləşdirilməsi, *şəxs adı* termininin *antroponim* termini ilə qarşdırılması müşahidə olunur.

Antroponimlərin məcmusu dilin *antroponimiya* sistemini təşkil edir. Antroponimiyanı tədqiq edən elm sahəsi isə *antroponimika* adlandırılır.

Bütövlükdə antroponimiyanı, antroponimləri, onların yaranma, inkişaf və işlənmə qanunauyğunluqlarını tədqiq edən onomastika sahəsi olmaq etibarilə antroponimika əsas və köməkçi ad kateqoriyalarını öyrənir. Buna görə də antroponimlər hər şeydən qabaq əsas şəxs adlarına və köməkçi şəxs adlarına bölünür.

Əsas şəxs adı dedikdə şəxsin birinci (əsl, tam, başlanğıc, fərdi, birbaşa özünün) adı, ata adı, aralıq ad və fəmiyyə nəzərdə tutulur.

Köməkçi ad dedikdə qeyri-rəsmi adlar – titullar, ləqəblər və təxəllüslər nəzərdə tutulur.

Antroponim anlayışı sadalanan ad formalarının hamısını əhatə etdiyi üçün dildə antroponimlərlə bağlı aparılan tədqiqatlarda həm əsas, həm də köməkçi ad kateqoriyalarını öyrənmək tələb olunur.

Azərbaycan dilçiliyində çox vaxt *antroponim* və *şəxs adı* terminləri eyniləşdirilmiş şəkildə işlədilir, onların fərqləndirilməsi zərurəti meydana çıxanda isə "şəxs adı" ifadəsinə "birinci", "əsas", "əsl" təyinlərindən biri əlavə edilir. Burada işlədilən *ata adı, fəmiyyə, titl, ləqəb, təxəllüs* anlayışlarına gəlincə, çoxsaylı tədqiqatlar nəticəsində onların hamısının terminoloji definisiyası dəqiqləşdirilmişdir.

İngilis və Azərbaycan antroponimlərinin müqayisəli tədqiqi prosesində ortaya çıxan əsas terminoloji çətinliyin ingilis onomastikasında nisbətən fərqli terminlərin işlədilməsi ilə bağlı olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Belə uyğunsuzluqlar tədqiqatda yeri gəldikcə izah edilmişdir. Eyni zamanda ingilis antroponimikasında işlədilən, Azərbaycan antroponimiyasında isə müvafiq fakt nümunəsi olmayan bir neçə terminin yaratdığı boşluq ingilis dilinin terminologiyası əsasında doldurulmuşdur.

Antroponimlərin xarici formasının tədqiqi haqqında danışarkən göstərilir ki, tədqiqatçılar ümumiyyətlə xüsusi adları ümumi adlarla müqayisə etmək yolu ilə birləşmələrin (o cümlədən şəxs adlarının) əsas xarici əlamətlərini müəyyənləşdirməyə nail olmuşlar. Ancaq buradakı bəzi fikirlərin təhlili dəqiqləşdirmə tələb edir. Məsələn, müasir Amerika tədqiqatçısı Pulqrem xüsusi adların aşağıdakı əlamətlərini qeyd edir: a) yalnız təkde işlənir, b) determinasiyasız (this, a, some, each) işlənir, c) həmişə müəyyənlikdə olur, ç) özündə yalnız bir nümunəni əks etdirir. Con Alqeo antroponimlərin morfo-sintaktik xüsusiyyətlər haqqında danışarkən göstərir ki: a) şəxs adları cəmdə işlənmir, b) şəxs adları artiklsiz işlənir, c) şəxs adları məhdudlaşdırıcı modifikator qəbul etmir.

Göründüyü kimi, müəlliflər antroponimlərin yalnız təkde işləndiyini, cəmdə işlənmədiyini yazırlar. Görünür, onlar cəmlilik şəkilçisi qəbul edən adın artıq ümumi ad keçdiyinə istinad edirlər. Rus tədqiqatçısı V.İ. Bolotov isə göstərir ki, şəxs adı cəmlilik formantı qəbul etdikdə bu onun heç də ümumi ismə çevrildiyini göstərmir.¹

Fikrimizcə, bu iki fikir bir-birini tamamlamalıdır, çünki cəmlilik şəkilçisi bir tərəfdən, konkret adı və ya fəmiyyəni qruplaşdırmağa xidmət etdiyi halda, digər tərəfdən, onları həm də ümumiləşdirə bilir və bu zaman ad məhz ümumi ismə çevrilir. Birinci halda həqiqətən ad ümumi ismə çevrilmir və eyni bir ad daşıyan insanların çoxluğunu bildirir. Məsələn, təsəvvür etmək olar ki, bir si

¹ В.И.Болотов. Множественное число имени собственного и апеллятива. Им. нарицательное и собственное, М., 1978, с.103.

nifdə Nizami adlı 4-5 şagird oxuyur. Bu zaman belə bir cümle işlətmək mümkündür: *Sınıfdəki bütün Nizamilər* (yeni Nizami Məmmədov da, Nizami Əhmədov da, Nizami Əliyev də, Nizami Vəliyev də) *alaçdırlar*. Bu halda "*Nizamilər*" sözü xüsusi isim kimi işlədilməkdə davam edir. Eləcə də *Atayevlər ailəsi*, *Şahxatinskiilər nəsl*i qəbilindən olan ifadələrin tərkibindəki nəsil adları yene də xüsusi isim kimi işlədilir. Buna görə də, həmin məqamda cəmdə işlənməsinə baxmayaraq, antroponimik vahidlər təkdə olduğu kimi böyük hərflə yazılır. İkinci halda isə cəmlik şəkilçisinin qoşulması adın ümumiləşdirilməsinə səbəb olur və buna görə də kiçik hərflə yazılır. Məsələn, müq. et: *Azərbaycan nizamilər, füzulilər, hacərlər yurdudur*.

İkinci fəsil ingilis və Azərbaycan xalqlarında adqoyma adət-ənənələrinin müqayisəli tədqiqinə həsr edilmişdir. İngilis və Azərbaycan xalqlarının antroponimik sistemlərində fonetik baxımdan oxşar, semantik baxımdan isə eyni olan bir sıra adların izinə düşmək mümkündür. Burada fonetik oxşarlıq daha çox təsadüfi səciyyə dəşsə də, semantik eynilik hər iki xalq üçün ümumi sayıla biləcək bəzi qanunauyğun faktlara, bu xalqların ümumbəşəri dünyagörüşlərinə söykənməsi ilə diqqəti cəlb edir.

Fərqli mədəniyyətlərə malik xalqlar arasında oxşar və ya eyni semantik əsaslara söykənən antroponimik vahidlərin meydana gəlməsi bir sıra tarixi hadisələrlə izah olunur.

İngilis və Azərbaycan antroponimiyasında fonetik baxımdan oxşar adların mövcud olması ya onların eyni dil ailəsini təmsil edən xalqların dillərindən yayılması ilə, ya da təsadüfən fonetik paralel yaratması ilə bağlıdır. Görünür, bunun əsas səbəbi ingilis və Azərbaycan antroponimiyalarında sabitləşmiş bu adların sarni xalqlarından – (qədim) yəhudi və ərəb dillərindən alınması ilə bağlıdır.

İngilis və Azərbaycan adları arasında oxşarlığı və ya identikliyi yalnız adları yaradan apelyativlərin semantik xüsusiyyətlərində axtarmaq lazımdır. Belə ki, ad yaradıcılığı üçün apelyativlərin seçilməsi ilə bağlı eynilik faktları öz qanunauyğunluğu ilə, xalqların ad seçmək, ad yaratmaq sahəsindəki oxşar adət-ənənələri ilə seçilir, ingilis və Azərbaycan adlarında bu cür qanunauyğunluq faktlarının aşkara çıxarılması iki xalqın dünyagörüşlərindəki, dünyaya etik-fəlsəfi baxışlarındakı uyğunluqların da müəyyənləşdirilməsinə kömək edə bilər.

Göstərmək lazımdır ki, ən qədim dövrlərdən müşahidə edilən adın mistikləşdirilməsi böyük bir tarixi dövr ərzində xalqların advermə adət və ənənələrində mühüm rol oynamışdır. Təkcə ləqəbləri deyil, həтта yeni doğulan uşağa birinci adı seçərkən də valideynlər onun öz adını doğruldacağını düşünür və buna görə də öz arzularına müvafiq ad verirdilər. Maraqlıdır ki, elm bunu inkar etsə də, uşağın böyüyərək ona verilmiş adı doğrultduğu haqqında bir sıra faktlar məlumdur.

Körpənin gələcəkdə qoçaq, yoxsa qorxaq, gözəl, yoxsa çirkin, qədd-qamətli, yoxsa balacaboy olacağı hələ bilinmədiyi halda, valideyn onun haqqında ən ümdə arzularını əks etdirən *Qəhrəman*, *Gözəl*, yaxud *Çinar* adlarından

birini seçir. Eyni zamanda bu adlardan biri heç də hamı üçün nəzərdə tutulmur və fərdi seçiyyə daşıyır. Bütün oğlanlara *Qəhreman*, bütün qızlara *Gözel* adı verilmir. Bu baxımdan dünyanın bütün antroponimik sistemləri universaldır, eləcə də ingilis və Azərbaycan xalqlarının ad seçmə ənənəsi bir-birinə uyğun gəlir: həm ingilislərdə, həm də azərbaycanlılarda insanın xarici gözəlliyini əks etdirən apelyativlər antroponimləşdirilir.

Mücərrəd təfəkkürün hələ formalaşmadığı qədim dövrlərdə insanlar özlərini təbiətin bir parçası kimi təsəvvür edir, ad seçərkən ətraf mühitdəki əşyaların adından istifadə edir, yalnız müəyyən vaxt keçdikdən sonra, uşaq böyüyüb ərşəyə gələndən sonra göstərdiyi şücaətə, özünü tanıtdığı hansısa bir hərəkətə görə ikinci bir adla da adlandırılırdı. Bu proses dünyanın bütün xalqlarında olduğu kimi, azərbaycanlıların və ingilislərin əcdadları arasında da müşahidə olunmuşdur.

Bəzi köçəri xalqlarda uşaq anadan olan kimi ona təcili ad verilməsi adət idi. Bu zaman ətrafda gözə çarpan hər hansı bir əşyanın, heyvanın və ya quşun adı seçilə bilərdi. Guya bununla yeni doğulmuş uşaq ad verilən kimi ətrafdakı əşyalar arasında gizlənir, itib-batır və bununla şər qüvvələr üçün gözəgörünməz olurdu.¹ İstər ingilis, istərsə də Azərbaycan antroponimiyalarında apotrepik adların mövcudluğu qədimlərdə bu iki xalqda həmin adətin olduğunu sübut edir.

Qədim azərbaycanlılar Zərdüşti dininə və ayinlərinə sitayiş edir, göyə, günəşə, aya, oda, suya, torpağa, dəmirə, daşa, ruhlara və ətraf aləmdəki canlılara (toləmlərə) pərəstiş edirdilər. Onlarda heyvanlara pərəstiş güclü inkişaf etmişdi. Onlar qurdu, atı, buğanı və s. müqəddəs heyvan sayır və onlara sitayiş edirdilər. Aya və günəşə sitayişlə bağlı inanclar qədim Azərbaycanda güclü idi. Bütün bunlar müasir azərbaycanlıların əcdadlarının ad seçmə haqqında təsəvvürlərinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

İngilis antroponimlərini tədqiq edərkən, bir tərəfdən, onların qədim german və ya roman-german qolunu araşdırmalı oluruqsa, digər tərəfdən, vaxtilə anqlosakslardan qabaq Britaniya adasında yaşamış tayfalar arasında işlədilən və nümunələri anqlosakslara keçən adlara da nəzər yetirmək lazım gəlir. Bütün bunlar isə ilk növbədə Böyük Britaniya adasının özünün tarixi ilə üzvi şəkildə bağlıdır.

Qədim ingilis dilinin ləksik tərkibinin əsasını german mənşəli sözlər təşkil edirdi. Bu sözlərin mütləq əksəriyyəti hind-Avropa mənşəli köklərə əsaslanırdı. Bununla yanaşı, anqlosakslar adaya özləri ilə bir vaxtlar Avropa qitəsində yaşayarkən başqa xalqların, ilk növbədə romalıların dillərindən götürdükləri alınma sözləri də gətirmişdilər. VIII əsrin sonlarından Danimarka və Norveç ərazisində yaşayan vikinqlərin İngiltərə ərazisinə basqınları gündəlik məişətdə işlədilən skandinav sözlərinin böyük bir qrupunun ingilis dilinə daxil olması ilə nəticələnmişdir.

¹ Вах: А.Гафуров. Имя и история, М, 1987, с.11-12.

. Orta ingilis dilinin leksik tərkibi fransız dilinin norman dialektindən götürülmüş sözlərlə zənginləşir. Bu proses XIII əsrin ortalarından XIV əsrin sonuna qədər daha intensiv cərəyan edir, XIV əsrdən sonra isə fransız alınmalarının sayı xeyli azalır. Norman dialekti kral sarayının dilinə, orduya və hərbi sahəyə, kilsə təsisatlarının dilinə, məhkəmə və hüquq leksikasına və ümumiyyətlə şəhər əhəllisinin dilinə güclü təsir göstərir.¹

Göründüyü kimi, cəmiyyətdə baş verən bütün ictimai-tarixi hadisələr ingilis dilinin tarixində özünün əksini tapır və təbii ki, belə bir şəraitdə anqlosaksların başqa qəbilə və tayfalarla müxtəlif səviyyəli ünsiyyəti onların şəxs adları sisteminin də həmin cür zənginləşməsinə səbəb olmaya bilməzdi. Beləliklə, ingilis antroponimiyasını nəzərdən keçirərkən burada qeydə alınan german mənşəli şəxs adları ilə birlikdə, başqa dillərdən götürülərək milliləşdirilmiş adlara da diqqətlə yanaşmaq tələb olunur.

Bütün qədim german qəbilələri kimi, anqlosakslar da vaxtilə yalnız bir addan istifadə edirdilər və bu ad quruluşuna görə ya sadə, ya da mürekkəb olurdu. XIII əsrdən sonra ikikomponentli mürekkəb adlar sadə adları ingilis şəxs adları nomenklaturundan birdəfəlik sıxışdırıb çıxarmışdır.

İslamı qəbul etdikdən sonra türk xalqları, o cümlədən azərbaycanlılar arasında advermədə ibtidai motivlər getdikcə daha az rol oynamağa başlamışdır və buna görə də onların müasir antroponimiyasında belə adların sayı çox azdır.

Diqqəti bu da cəlb edir ki, VIII-X əsrlərdə ərəb missionerləri ilə sıx təmasda olmuş bütün türk xalqları əvvəlcə Qurandan ad seçərkən onların öz qədim inanclarına mənaca yaxın olmasına xüsusi diqqət yetirirdilər. Lakin islam dininə tapınmış türk xalqları, o cümlədən azərbaycanlılar arasında adseçmədə getdikcə ibtidai ənənələrdən uzaqlaşma, daha çox ümumislam adlarına meyl göstərilməsi müşahidə edilir. Bu zaman əsas etibarilə adseçmədə Qurani-Kərimə istinad edilir və hörmətli mollaın iştirakı ilə Qurandakı hər hansı bir söz götürülüb antroponimləşdirilirdi. Ş.Sədiyev yazır ki, islam dininin hakim olduğu dövrlərdə uşağa ad qoyan şəxsləri dindarlar əvəz etmişlər. Körpəsinə ad verdirmək istəyən ailə başçısı mollaın yanına gəder, molla da kitabı açar, orada rast gəldiyi adı körpəyə münasib bilərdi.²

Artıq belə adların səslənməsinə və mənasına məhəl qoyulmur, ərəb apel-yativi hazır ad şəklində, motivləşdirilmədən işlədilir. Digər tərəfdən, azərbaycanlılar həm də ərəb antroponimiyasından bilavasitə istifadə edir, ayrı-ayrı ərəb adlarını hazır şəkildə götürürdülər. Ərəb adlarının Azərbaycan dilinə axını həm də ərəb antroponimik sisteminin bütövlükdə Azərbaycan-türk antroponimik sistemine güclü təsir göstərməsinə, onu, demək olar ki, sıxışdırıb sıradan çıxarmasına səbəb olmuşdur.

Xristian dinini qəbul etdikdən sonra ingilislər arasında da yeni advermə

¹ Вак: И.П.Иванова. История английского языка, М., 1976, с.5-21.

² Вак: Ш.Сəдиев. Адлар нєсє җаҗаппшдир, Баки, 1969, с.6.

mədəniyyəti meydana gəlmiş və burada xristian kilsəsinin böyük rolu olmuşdur. Orta əsrlərdə və yeni tarixdə kilsə nəinki yeni doğulan uşağa ad vermək ayinini də icra edir, hətta yeni ingilis antroponimik modellərinin meydana gəlməsinə səbəb olurdu.

Məlum olduğu kimi, ingilis dilində bizim adət etdiyimiz "şəxs adı" ifadəsinin vahid terminoloji qarşılığı yoxdur. Həmin anlayışı ifadə etmək üçün ingilislər *baptismal name*, *christian name*, *first name*, *given name* və *personal name* kimi söz birləşmələrindən istifadə edirlər. Eləcə də *forename* və latın mənşəli *prename* (ABŞ-da) sinonimləri "famiiliyadan qabaq gələn ad" mənasında işlədilir. Bu fakt özü də ("baptismal name" və "christian name" terminləri) kilsənin ingilis şəxs adlarının (birinci şəxs adının) seçilməsində necə böyük rol oynadığını göstərir. "Famiiliyadan qabaq gələn ad" ("forename" və "prename") anlayışı isə əslində azərbaycanlılar üçün yad anlayışdır və ingilislərdə bu adın şəxs adı ilə fəmiiliya arasında yerləşdirilməsi yolu ilə formalaşan antroponimik modelin kilsənin təsiri ilə meydana gəldiyini göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, azərbaycanlılarda olduğu kimi, müasir ingilislərin əcdadları arasında da dini mədəniyyətin təsiri altında seçilən şəxs adları əsasən hazır şəkildə götürülüb işlədilir və bu zaman ibtidai dövrlərdə adın mənasına və yaxşı səslənməsinə diqqət yetirilməsi prinsipinə bir o qədər də əhəmiyyət verilmir, bununla ingilislər də özlərinin dindənqabaqki advermə adət və ənənələrindən tədricən uzaqlaşmışdılar.

Müasir dövrdə insanların çoxu hesab edir ki, uşağa ad verilməsi dərin və həyati əhəmiyyət daşıyan vacib bir sosial hadisədir. Adqoyma çoxaspektli proses olub, bir sıra məntiq və məntiqsiz amilləri özündə birləşdirir. Uşaqlara hansı əsasla ad seçildiyini müəyyənləşdirmək üçün Morqan, O'Nill və Harri xüsusi bir sorğu keçirmişlər. Həmin sorğunun nəticələri aşağıdakı kimi olmuşdur:

Uşağa verilən adın seçilməsinin əsasları

Adın səslənməsinə və mənasına görə	40 %
Ailə ənənəsinə görə	38 %
Görkəmli şəxsiyyətin adına görə	10 %
Adın modelinə görə	10 %
Başqa əsaslara görə	2 %

Göründüyü kimi, bu gün Amerikada adın səslənməsinə və mənasına görə seçilməsinə daha çox üstünlük verilir. Həmin məsələ keçən əsrin sonuncu onilliklərindən başlayaraq, xüsusən ölkənin müstəqilliyinin bərpa edilməsindən sonrakı dövrdə azərbaycanlılar arasında da ön plana keçmişdir.

Bu baxımdan ingilislərdə ingilis dili mənşəli, motivləşmiş ad yaradıcılığı, azərbaycanlılarda isə ana dili (türk dili) mənşəli, məncə şəffaf adlar seçilməsi əslində qədim tarixdə izlədiyimiz həmin prinsiplərin yenidən dirçəldilməsi kimi qiymətləndirilə bilər. Burada sadəcə olaraq, antroponikləşdirilən obyekt adlarının (apelyativlərin) modernizəsi yenilikdir.

Beləliklə, ingilis və Azərbaycan xalqlarının adqoyma adət və ənənələrində

bir sıra oxşar cəhətləri müəyyənləşdirmək mümkündür:

1) ingilis və Azərbaycan antroponimiyasında fonetik baxımdan oxşar, semantik baxımdan isə bir-birinə müvafiq gələn şəxs adları vardır və bu fakt ingilis və Azərbaycan antroponimlərinin qarşılıqlı-müqayisəli təhlilini aparmağa imkan verir;

2) müasir ingilislərin və azərbaycanlıların əcdadları hələ ibtidai dövrlərdən yeni doğulan uşağa ad verilməsini vacib sayırdılar; onlar bu zaman ya ətrafdakı erk və dözümlü təbii əşyaların adını seçib uşağa verir, ya da müəyyən müddət ərzində uşağı yalnız nəsil adı ilə çağırırdılar və yalnız uşaq böyüyüb müəyyən yaşa çatdıqdan sonra ona xüsusi şəraitdə ad verirdilər;

3) həm ingilislərdə, həm də azərbaycanlılar arasında yeni doğulan uşağa onun zahiri görkəminə görə deyil, hər bir uşağa onunla bağlı gələcək arzulara görə ad verilirdi və bu ibtidai adət bir ənənə kimi bu gündə yaşamaqdadır;

4) hər bir xalqın istifadə etdiyi peyorativ adlar qədim təsəvvürlərə əsaslanır və bu gün daha çox ənənəyə görə işlədilir;

5) dinin meydana gəldiyi dövrdən sonra xristianlıq ingilislərin, islam isə azərbaycanlıların ad mədəniyyətinin yeniləşməsində başlıca rol oynamağa başlamış, hər iki xalq arasında ibtidai advermə adət və ənənələrinin arxaikləşməsinə səbəb olmuşdur;

6) dini mədəniyyətin təsiri altında seçilən orta əsr şəxs adlarının daxili (apelyativ) mənası, bəzən hətta səslənmə gözəlliyi arxa plana keçmişdir;

7) din həm ingilis, həm də Azərbaycan antroponimik sistemlərinə güclü təsir göstərmiş, yeni ad modellərinin yaranmasına gətirib çıxarmışdır;

8) tarixin sonrakı inkişafında həm ingilislərin, həm də azərbaycanlıların şəxs adları sistemində seçmə və təzələnmə prosesi baş vermiş, məna və məzmunca köhnəlmiş adların bir qrupunun işlənmə dairəsi daralmış, onların yeri yeni yaranan adlar hesabına doldurulmuşdur;

9) müasir dövrdə yeni adqoyma adətləri hələ bir ənənə kimi yaşamaqda davam edən qədim adqoyma adətləri ilə paralel yaşamaqdadır; bu gün qədim adətlərin yalnız seçilən apelyativə görə modifikasiyası müşahidə edilir.

Dissertasiyanın **üçüncü fəsl** "İngilis və Azərbaycan antroponimlərinin təsnifatı" adlanır. Burada antroponimlər işlədilmə dairəsinə, obyektə, yaranma əsasına, mənşəyinə görə təsnif edilmiş, əlavə əsas ad kateqoriyaları adlandırılan fəmilialar, ata adı və aralıq adlar ayrılıqda tədqiqatə cəlb edilmişdir.

İşlədilmə dairəsinə görə şəxs adları real və irreal olmaqla iki hissəyə bölünür. Azərbaycanlıların əsas adları dedikdə buraya şəxs adı, ata adı və fəmilaya daxil edilir. Azərbaycan antroponimiyasından fərqli olaraq, ingilis dilinin antroponimik sistemində aralıq adlardan da geniş istifadə edilir.

Azərbaycan antroponimiyasında köməkçi adlar kateqoriyası ləqəbləri, təxəllüsləri və titulları özündə birləşdirir. Həmin kateqoriya ingilis antroponimiyasında da mövcuddur.

Dil sistemində qeydə alınmış bütün əsas şəxs adları real antroponimlər sayılır. Real antroponimlər özünün sistemliliyi ilə fərqlənir. Tədqiqatçıların fikrin-

çə, adların sistemliliyi üçün dilde hansısa adların yalnız olması kifayətdir və bu həmin adları daşıyanların sayından asılı deyildir.¹ Bu o deməkdir ki, sistem daxilində mövcud olan hər bir şəxs adını onlarla, yüzlərlə, bəzən hətta minlərlə insan daşıya bilər: bir adın daşıyıcılarının sayı çox olsa da, ad tək olaraq qalır. Maraqlıdır ki, adın daşıyıcılarının sayının çox olması bəzən həmin adın təhrifinə və bu yolla adın variantlarının meydana gəlməsinə də yol açır və bu hal ad variantlarının kortebii şəkildə yaranmasının əsas səbəblərindən biri sayıla bilər.

Bir qayda olaraq, real antroponimlər rəsmi şəxs adı olub, pasportlaşdırılır, cəmiyyətin bütün təbəqələri tərəfindən ümumməqbul sayılır, hamı tərəfindən tanınır. Bundan başqa, real antroponimlər sisteminin rəsmi variantının olduğu kimi qorunub saxlanması dövlət strukturları da maraqlı olur.

İrreal antroponimlər qeyri-real, yeni uydurma adlardır. Belə adlar başlanğıcda dilin antroponimik sistemindən kənarda qalır və buna görə də nizamsız olur, vahid sistem yaratmır.

İrreal adlara aşağıdakılar aid edilir:

- 1) nitqdə real adlarla yanaşı işlədilən uydurma adlar,
- 2) nitqdə real adlar əsasında düzəldilmiş deminutivlər,
- 3) folklorda və bədii ədəbiyyatda işlədilən uydurma adlar.

Köməkçi adları da əslində mahiyyətinə görə irreal antroponimlər cərgəsinə salmaq olar.

İrreal antroponimləri neytral, emosional və peyorativ olmaqla üç qrupa bölmək olar.

Təxmini hesablamalara görə, müasir Azərbaycan ədəbi dilində 1000-ə qədər kişi adı, 1200-dən çox qadın adı və 70-dən çox kişi və qadın üçün müştərek şəxs adları işlədilir.²

A.İ. Ribakinin lüğəti üzərində hesablamalarımıza görə isə, Böyük Britaniya-da, ABŞ-da və başqa ingilisdilli ölkələrdə istifadə olunan 3000 ingilis şəxs adından və onların törəmələrindən, demək olar ki, tən yarısı – 1479-u kişilərə aiddir; lüğətdə 1412 qadın adı və 109 müştərek şəxs adı qeydə alınmışdır.³

Göstərilən faktlara əsasən ingilis və Azərbaycan antroponimləri adların verildiyi obyektlərə görə üç qrupa bölünür: 1) kişi adları, 2) qadın adları və 3) həm kişilərə, həm də qadınlara verilən müştərek adlar.

Kişi adları yalnız kişi cinsindən olan uşaqlara verilən adlardır. Nə ingilis, nə də Azərbaycan dilində ismin cins kateqoriyası olmadığı üçün həmin dilləri daşıyan xalqların kişi şəxs adları da əslində heç bir formal əlaməti ilə fərqlənmir, bu adlar yalnız mənasına görə və obyekt ənənəsi əsasında seçilir. Bununla yanaşı, müasir dövrdə ingilis və Azərbaycan kişi adlarının müəyyən qrupunu sözün xarici qışasının təhlili əsasında müəyyənləşdirmək olur.

Azərbaycan şəxs adlarının fonetik, qrammatik və semantik təhlili və üzv-

¹ В а х: А.В.Суперанская и б. Gösterilən əsər, s.55.

² В а х: А. Qurbanov. Azərbaycan dilinin onomologiyası, Bakı, 1988, s.176-181.

³ В а х: Словарь английских личных имен // Составитель: А.И.Рыбакин, М., 1973

lənmesi yolu ilə ümumiyyətlə kişi adlarının əsas əlamətlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: 1) kişi adlarının başlıca xüsusiyyəti onların böyük əksəriyyətinin samitlə bitməsidir, 2) kişi adlarının digər əsas xüsusiyyəti onların rütbə və ya titul bildirən sözlər əsasında yaranmasıdır, 3) mürekkəb kişi adlarının əsas xüsusiyyəti onların birinci və ya sonuncu komponentinin, yaxud hər iki komponentinin rütbə və ya titul bildirən sözlər əsasında yaranmasıdır, 4) kişi adlarının müəyyən hissəsi toponimlər əsasında yaranmışdır, 5) kişi adlarının bir qismi prepozisiyada və ya postpozisiyada "bala" sözünün işlədilməsi ilə yaranmışdır, 6) kişi adlarının bir qismi "kişi" anlayışını bildirən sözlərin (başlıca olaraq, qohumluq terminlərinin) əsasında və ya onların iştirakı ilə yaranmışdır, 7) alınma kişi adlarının əsas əlaməti onların əvvəlində "Əbu- / Abu-", "Əbdül- / Abdul-" və ya sonunda "-əddin" ərəb elementlərinin işlədilməsidir, 8) alınma kişi adlarının digər xüsusiyyəti onlarda ərəb dilinə məxsus "-i" sifət sonluğunun işlədilməsidir, 9) alınma və ya hibrid mənşəli mürekkəb kişi adlarının əsas xüsusiyyəti onlarda "Allah" komponentinin və ya Allahın epitetlərindən birinin işlədilməsidir.

Azərbaycan kişi adlarını müəyyənləşdirmək üçün göstərilən əlamətlərə kompleks şəkildə yanaşmaq lazım gəlir.

Məşhur Böyük Uebster lüğətində ingilis kişi adları *masculine proper name* işarəsi ilə qeyd edilmişdir. İngilis şəxs adlarının təhlili zamanı, Azərbaycan şəxs adlarından fərqli olaraq, ingilis kişi adlarının müəyyənləşdirilməsində adın samitlə bitib-bitməməsi heç bir rol oynamır.

Buna baxmayaraq, müəyyən qrup ingilis kişi adlarını xarici qışasına görə müəyyənləşdirmək mümkün olmuşdur: 1) sonu "-ley" elementli ilə bitən adlar əsasən kişi adlarıdır, 2) sonu "-er" elementi ilə bitən adlar əsasən kişi adlarıdır, 3) sonu "-us" elementi ilə bitən adlar kişi adlarıdır, 4) sonu "-o" ilə bitən adlar əsasən kişi adlarıdır, 5) sonu "-ck" səs birləşməsi ilə bitən adlar kişi adlarıdır, 6) toponimlər əsasında yaranmış adlar kişi adlarıdır.

Kişi adlarının müəyyənləşdirilməsi zamanı apelyativin mənasına və adı ənənəvi obyektinə əsaslanmaq daha düzgündür.

Qadın adları yalnız qadın cinsindən olan uşaqlara verilən adlardır. İngilis və Azərbaycan dillərində ismin cins kateqoriyası olmadığı üçün ingilislərin və azərbaycanlıların qadın şəxs adları da ilk baxışda heç bir formal əlaməti ilə fərqlənmir. Buna baxmayaraq, qadın adlarının da müəyyən bir hissəsini antroponimlərin xarici qışasının öyrənilməsi əsasında müəyyənləşdirmək mümkündür.

Azərbaycan şəxs adlarının öyrənilməsi göstərir ki, bu xalqın dilində işlədilən qadın adlarının əsas əlamətlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: 1) qadın adlarının ən əsas xüsusiyyəti onların "qadın" anlayışını bildirən sözlə (vokativlər və qohumluq terminləri) əsasında yaranması və ya onlarda belə sözlərin iştirakıdır, 2) prepozisiyasında və ya postpozisiyasında "gül" komponenti işlənən adların mütləq əksəriyyəti qadın adıdır, 3) elçətməz səma və səma cismlərinin adları əsasında və ya onların iştirakı ilə yaranan adları

mütəlq əksəriyyəti qadın adlarıdır, 4) çiçək adları əsasında yaranmış antroponimlər qadın adlarıdır, 5) zərif təbiət canlılarının adı əsasında yaranmış antroponimlər qadın adlarıdır, 6) meyvə adları əsasında yaranmış antroponimlər qadın adlarıdır, 7) daş-qaş adları əsasında yaranmış antroponimlər əsasən qadın adlarıdır, 8) alınma qadın adlarının böyük əksəriyyəti "-ə / -a" sonluğu ilə qurtarır ki, bunun da kökü ərəb dilinin qadın cinsi kateqoriyasına gedib-çıxır, 9) alınma adların "-əl / -at" sonluğu ilə bitən əksər hissəsi qadın adıdır ki, bunun da əsası yenə ərəb dilinin cins kateqoriyasına gedib-çıxır, 10) alınma qadın adlarının bir qrupunun sonu "-iyyə" elementi ilə bitir.

Azərbaycan qadın adlarını müəyyənləşdirmək üçün sadalanan əlamətlərə kompleks şəkildə yanaşmaq lazımdır.

Böyük Uebster luğətində ingilis qadın adları *fem(inine) prop(er) name* kimi qeyd edilmişdir. İngilis antroponimlərinin təhlili bu dilə işlədilən qadın adlarının əlamətdar xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmağa imkan verir: 1) ingilis qadın adlarının əsas əlamətlərindən biri onların yazıda "-ə" hərfi ilə bitməsidir, 2) qadın adlarının bir çoxu "-ia" sonluğu ilə bitir, 3) qadın adlarının böyük bir qismi "-etta / -ette" sonluğu ilə bitir, 4) qadın adlarının bir qrupu "-anne" sonluğu ilə qurtarır, 5) qadın adlarının başqa bir qrupu "-ca" sonluğu ilə qurtarır, 6) bəzi qadın adları müvafiq kişi adına "-a" və ya "-na" əlavə edilməklə düzəldilir, 7) digər qrupdan olan qadın adları müvafiq kişi adlarına "-ia / -iana / -ianna", "-ina / -ine" sonluqlarının artırılması yolu ilə düzəlir.

Validəymlər bəzən ailədə oğul və ya qız doğulduqda onları bir-birindən ayırmaq, bəlkə də, fərqləndirmək istəyirlər. Bunun nəticəsində oğlan və qızları üçün müstərek adlar alınır. Bir rayonda qızı bildirən adın başqa bir rayonda oğlana və ya oğlanı bildirən adın qıza verilməsi hallarına da rast gəlmək mümkündür.

Onomatoloqlar qeyd edirlər ki, müəyyən adın həm oğlana, həm də qıza verilməsi ənənəyə görə düzgün deyil. Bu hadisə ictimai həyatda ünsiyyət zamanı müəyyən çətinliklər törədir.¹

Müşahidələr göstərir ki, müstərek adların bir qismi əvvəl yalnız kişi adı kimi işlənmiş və sonralar qadınlara da verilməyə başlamışdır; belə adların digər qismi isə əvvəl qadın adı kimi təşəkkül tapmış, yalnız sonralar həm də kiş adı kimi yayılmışdır.

Lüğət əsasında Azərbaycan antroponimiyasında işlədilən aşağıdakı kişi və qadın müstərek adlarını seçmək mümkün olmuşdur: *Almaz, Arzu, Afət, Aqibat, Bağdagül, Barat, Bəşarət, Cahan, Ceyhun, Cənnət, Cövher, Çeşməzər Darya, Dilsuz, Dilşad, Dilaver, Dursun, Ədalət, Əfşan, Əffan, Əfruz, Əfzəl Əmanət, Əzəmət, İnayət, İsmət, İzzət, Fərdə, Fərah, Ferzane, Hənifə, Hicran, Hilal, Qaraca, Qarağöz, Qaraqaş, Qəmər, Qumru, Xəncan, Xəndan Xoşbəxt, Xoşqədəm, Məhəbbət, Mərhəmət, Mərvan, Məsiha, Məsihi, Moşu Mömin, Nəzizadə, Nəxış, Növrəs, Nurlan, Rəya, Ruzi, Sayad, Selcan, Səlbə*

¹ B a x: Ş. Sədiyev. Göstərilən əsəri, s.28-19.

*Servi, Sovqat, Söhbət, Söylü, Sultan, Şəfaət, Şərafət, Şücaət, Şahi, Şeyda, Şövkət, Şümşad, Terlan, Tuncay, Turac, Turan, Ülfət, Ülvi, Vəfa, Ziver, Ziyafət, Zülf, Zümrüd.*¹

A.İ.Ribakinin ingilis şəxs adları lüğətindən aşağıdakı müştərek adların və onların törəmələrinin siyahısını çıxarmaq mümkündür: *Alex, Allie, Artie, Averill, Avril, Beverly, Bird, Birdie, Blythe, Bobbie, Byrd, Byrdie, Carey, Casey, Carol, Chalmers, Chris, Christie, Cis, Clem, Clyde, Comfort, Connie, Dale, Darcy, Dean, Denny, Dixie, Edie, Evelyn, Fran, Freddie, Garland, Gene, Georgie, Gerrie, Gill, Gillian, Gus, Gussie, Hilary, Hill, Hillary, Holly, Hope, Hyacinthe, Jackie, Jem, Jerry, Jess, Jessie, Jill, Jo, Joceline, Jocelyn, Johnnie, Joscelyn, Joscelyn, Joyce, Jule, Kim, Kimball, Kit, Laurie, Lee, Leigh, Leslie, Lesly, Lexy, Louie, Mart, Martie, Matt, Mattie, Meredith, Merry, Morgan, Neale, Nickie, Nicol, Ollie, Paddy, Pat, Patsy, Penrose, Pentecost, Phil, Ray, Ronnie, Rosie, Sandie, Saxon, Stacie, Syd, Syl, Tamar, Terry, Theo, Tonie, Val, Valentine, Vaughan, Vaughnie, Vic, Vickie, Vinnie, Wallis, Wilmot, Win.*²

Dünyanın müxtəlif xalqları arasında işlənən şəxs adlarının yaranma əsasına görə bir sıra təsnifatlar aparılsa da, onları tam əhatə etmək hələ heç kimsə müəssər olmamışdır; belə təsnifatlar adların yalnız nəzərəcarpacaq bir hissəsini özündə ehtiva edir.

Təqdim edilmiş təsnifatların əksəriyyətini nəzərdən keçirdikdən sonra ingilis və Azərbaycan şəxs adlarını yaranma əsasına görə aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar: 1) totemist baxışlar əsasında yaranmış antroponimlər, 2) mifik və əfsanəvi anlayışlarla bağlı yaranmış antroponimlər, 3) kosmosa siltayış əsasında yaranmış antroponimlər, 4) əşyalara və təbiət gözəlliklərinə məftunluq əsasında yaranmış antroponimlər, 5) qohumluq və dostluq münasibətləri əsasında yaranmış antroponimlər, 6) dini mənbələr əsasında yaranmış antroponimlər, 7) peşə və vəzifə pərəstişkarlığı əsasında yaranmış antroponimlər, 8) müxtəlif rənglərə münasibət əsasında yaranmış antroponimlər, 9) mücərrəd mədəni anlayışlarla bağlı antroponimlər, 10) tarixi şəxsiyyətlərin və ədəbi əsərlərdə təsvir olunan qəhrəmanların adlarına münasibətdən yaranan antroponimlər, 11) şəxsin xarici görünüşünə görə yaranmış antroponimlər, 12) zaman və məkan anlayışları əsasında yaranmış antroponimlər, 13) insanın ehval-ruhiyyəsi ilə bağlı yaranmış antroponimlər, 14) titullar əsasında yaranan antroponimlər, 15) başqa onomastik vahidlərin əsasında yaranan antroponimlər.

Həm ingilis, həm də Azərbaycan şəxs adları mənşəyinə görə ümumi şəkildə iki qrupa bölünür: 1) milli mənşəli antroponimlər, 2) alınma antroponimlər.

Milli mənşəli antroponimlər hər bir xalqın ən qədim şəxs adları layını təşkil edir. Bəşəriyyətin ilkin dövrlərində hər bir qəbilə və tayfa təzə doğulan uşağa

¹ В а х: *Н.Н.Хасенов. Azərbaycan şəxs adlarının izahlı-etimoloji lüğəti*, Bakı, 2002.

² В а х: *Словарь английских личных имен // Составитель. А.И.Рыбакин, М., 1973.*

yalnız özünü itkinləşib tapdığı adı verir. Bu proses tarixin bütün sonrakı dövrlərində də öz funksionallığını bu və ya digər dərəcədə qoruyub-saxlamış, heç vaxt tamamilə sıradan çıxmamışdır.

Adlar, başqa sözlərlə yanaşı, dilin leksik tərkibinə daxil olan vahidlərdir. Bu isə o deməkdir ki, bu cür vahidlər də dildə, başqa sözlər (apelyativlər) kimi bütün hüquqlara malik olur.

Alınma antroponimlərin özlərini də iki qrupda öyrənmək lazım gəlir: 1) qədim və orta əsr alınma antroponimləri, 2) müasir alınma antroponimlər.

Həm ingilislər, həm də azərbaycanlılar (türklər) özlərinin tarixi inkişaf prosesi ərzində, bir tərəfdən, qohum tayfalarla, digər tərəfdən isə, özlərinə yad olan insan kollektivləri ilə müxtəlif səpkili əlaqələrdə olmuş və bu cür əlaqələr onların mədəni tərəqqisinə, o cümlədən dillərinin zənginləşməsinə təsir göstərmişdir. Qədim və orta əsrlərdə bu xalqların ünsiyyət saxladığı yad mənşəli dillərdən alınmış adlar tarixən alınma antroponimlər cərgəsinə aid edilə bilər.

Təkcə antroponimik sistemlərin öyrənilməsi göstərir ki, müasir ingilislərin əcdadları azərbaycanlılara nisbətən daha çox tayfa və xalqlarla ünsiyyət saxlamış, onlarla daha geniş hərbi, iqtisadi, mədəni və s. əlaqədə olmuşlar. Bunu əyani şəkildə göstərmək üçün hər iki xalqın alınma antroponimlərini nəzərdən keçirmək kifayət edir.

İngilis antroponimiyasında tarixən alınma şəxs adları birbaşa aşağıdakı dillərdən götürülmüşdür: 1) qədim yəhudi dilindən alınma antroponimlər, 2) latın dilindən alınma antroponimlər, 3) yunan dilindən alınma antroponimlər, 4) qədim skandinav dillərindən alınma antroponimlər, 5) orta fransız dilindən alınma antroponimlər, 6) qədim irland dilindən alınma antroponimlər, 7) kelt dilindən alınma antroponimlər, 8) qael dilindən alınma antroponimlər; 9) qədim fars dilindən alınma antroponimlər, 10) başqa dillərdən alınma antroponimlər.

Azərbaycan antroponimiyasında isə tarixən alınma şəxs adları birbaşa əsasən iki dildən götürülmüşdür. Qədim yəhudi, qədim yunan, latın, assur, sanskrit və s. dillərindən yayılmış antroponimlər isə məhz bu iki dilin – ərəb və fars dillərinin süzgəcindən keçərək, formaca ərəbləşdirildəndən, farslaşdırıldıqdan sonra axırıncı variantda Azərbaycan dilinə daxil olmuşdur: 1) ərəb dilindən alınma antroponimlər, 2) fars dilindən alınma antroponimlər.

Sözəlmə hadisəsində olduğu kimi, adların alınmasında da resipient dilin daşıyıcıları alınan vahidə müxtəlif cür münasibətlə yanaşmışlar. Həm ingilislər, həm də azərbaycanlılar: 1) alınmış adı sonuncu variantda olduğu kimi qəbul etmişlər, 2) alınmış adı fonetik modifikasiyada işlətməmişlər, 3) alınmış adın əsasında yeni adlar, daha doğrusu, onun variantlarını yaratmışlar.

Yeni və ən yeni tarixdə alınmış antroponimlər müasir alınmalardır. Bu qrupdan olan antroponimlər içərisində qohum dillərdən götürülmüş adlar da özünə yer tutur.

Müasir alınma antroponimlər tarixən alınma antroponimlərə nisbətən quruluşuna görə daha sadə, fonetik həcminə görə daha qısa, eləcə də yaxşı səslənən adlardır.

Müasir dövrdə başqa xalqların antroponimlik sistemindən götürülən adlar valideynlərin zövqünə əsasən və ya ailə ənənəsinə görə, ailənin mənşəyinin başqa millətə aid olduğunu göstərmək üçün seçilir. Burada həmçinin belə bir fakt da özünü göstərir ki, "ümumiyyətlə başqa dildən sözlərinin əsas səbəblərindən biri həmin başqa dilin xalq arasında böyük nüfuz qazanması" ilə də bağlıdır. Hazırda müasir türk antroponimiyasından bir sıra adların Azərbaycan antroponimiyasına keçməsinə də bununla izah etmək olar.

İngilis şəxs adları lüğətində 3000 antroponim və onların törəməsi qeydə alınmışdır.² H.Ə.Həsənovun leksikoqrafik versiyasına görə isə, Azərbaycan şəxs adlarının sayı 8000-i keçir.³ 1995-ci ilin dəqiq hesablamasına görə, Böyük Britaniyada 58.295.119 nəfər yaşayırdı. Hazırda Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının sayı 8 milyonu keçmişdir. Məlum olduğu kimi, ingilis dilində təkcə Böyük Britaniyanın əhalisi deyil, dünyanın digər regionlarında da danışılar. Təkcə ABŞ vətəndaşlarının sayı 300 milyona çatır. Hətta Böyük Britaniyada və ABŞ-da yaşayan əhalinin heç də hamısının məhz ingilis olmadığı, həqiqətdə ingilis adlarının göstərilən rəqəmdən bir qədər artıq ola biləcəyini nəzərə alsaq belə, orta hesabla hər bir ingilis adının təxminən 10 min şəxsin daşdığı, Azərbaycan şəxs adları lüğətindəki antroponimlərin sayının, bəlkə də, həddindən artıq şişirdildiyini nəzərə alsaq, hər bir adın təxminən 2000 nəfərdən artıq insanın daşdığı məlum olur. Eyni adın bu qədər insana verilməsi təbii olaraq, cəmiyyətdə çox böyük ünsiyyət dolaşıcılığı yaradır. Bu problem tarixin daha erkən çağlarından insanları düşündürmüş və nəticədə (birinci) şəxs adlarının məhdudlaşdırıcı komponentləri (əlavə adlar) meydana gəlmişdir. Belə əlavə adlar tayfa adı əsasında təşəkkül tapan antroponimləri, ata adını, ləqəbləri və nəhayət, fəmiyyələri özündə birləşdirir.

Əlavə adlar içərisində fəmiyyə sosial məhiyyət daşıyır. Fəmiyyə hər bir ailənin özünün ümumiləşdirilmiş adıdır və buna görə də fəlsəfədə hətta ümumi ada bərabər tutulur.⁴

XIX əsrdə rus işğalından sonrakı ilk dövrlərdə hələ Azərbaycanda heç bir yerli əhaliyə rus antroponimik modelini (ad – ata adı – fəmiyyə) zorla qəbul etdirməyi məqsəd qoymamışdı. Buna baxmayaraq, müəyyən müddət keçənədən sonra rus inzibati idarə sisteminə, rus müəssisələrində çalışan, Rusiyanın şəhərlərinə gedib-gələn, yaxud Rusiyanın şəhərlərinə köçən azərbaycanlılar artıq özlərinin ad modelini də dəyişdirir, onu rus antroponimik sisteminə uyğunlaşdırırdılar. Bu prosesdə orta əsrlərə məxsus nisbələr əsasında rus dilinə müvafiq ilk azərbaycanlı fəmiyyələrinin meydana gəlməsi diqqəti cəlb edir.

XIX əsrdə azərbaycanlı fəmiyyələri eyni zamanda iki əsasda yaranırdı: 1) ata və ya babanın adı əsasında, 2) nisbə əsasında.

¹ В а х: Б.А.Серебрянников. Роль человеческого фактора в языке, М., 1988, с. 81.

² В а х: Словарь английских личных имен // Составитель: А.И.Рыбакин, М., 1973.

³ В а х: H.Həsənov. Göstərilən əsər.

⁴ В а х: M.Ragussis. Acts of Naming. The Family Plot in Fiction, New-York, 1986. –Quest Media America, Inc. www.questia.com.

Azərbaycanlılar arasında ata adından fəmiiliya yaratmaq ənənəsi məhz XIX əsrdən başlanır.

Ş.M.Sədiyev göstərir ki, azərbaycanlılar fəmiiliya qəbul etməyə başladıkları vaxtlarda hər kəs öz babasının adını götürmüş və onun əsasında yaranmış fəmiiliyalar nəsilən-nəslə keçmiş və beləliklə, hər bir nəslin ulu babasının adı fəmiiliyalarda yaşamaqda davam etmişdir. Azərbaycan fəmiiliyaları arasında şəhər, kənd, və ərazi adları əsasında yaranmış vahidlər *-li/-li/-lu/-lü, -ski/-nski/-yski* və bəzən *-zadə və -i* antropoforantları ilə düzəldilmiş adlar da diqqəti cəlb edir.¹

Antroponim əsasında yaradılan fəmiiliya adın sonunda *"-ov / -yev"*, nisbə əsasında tərtib edilən fəmiiliya isə *"-ski(y)"*, qadınlar üçün müvafiq olaraq, *"-ova / -yeva"* və *"-skaya"* rus şəkilçilərinin artırılması yolu ilə düzəldilirdi. Sonralar 30-cu illərin vulqar bolşevik ideologiyası müasir mənada fəmiiliya tərtib etməyə hazır olmayan türkcə antroponimiyalarından təcili surətdə fəmiiliya yaratmaq tələb edirdi və buna hazır olmayan adlar sistemi məcburiyyət qarşısında rus formantlarını hazır şəkildə götürüb işlətməli olmuşdu.

XX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq hələ XIX əsrdə yaradılmış *-ski(y)* sonluqlu fəmiiliyalar azlıqda qalaraq, Azərbaycan sovet antroponimik sisteminə *"yad bir ada"* yaratdı. Sovet azərbaycanlılarının qulağı *"-ov / -ova"* sonluqlu fəmiiliyalara öyrəşdiyi halda, digər rus mənşəli *"-ski / -skaya"* onlara axıra qədər yad qaldı, fəmiiliyanın ruslaşması assosiasiyası sonadək aradan qalxmadı.

"-ski / -skaya" sonluqlu fəmiiliyaların yaranmasının özündə iki cəhət vardı: 1) bu sonluqla həqiqi fəmiiliyalar yaradılırdı, 2) bu sonluqla *"psevdo-fəmiiliyalar"* (texəllüslər) yaradılırdı.

Lakin sonu *"-ski // -skaya"* şəkilçisi ilə bitən Azərbaycan fəmiiliyaları geniş yayılmamış, Azərbaycanın daha geniş zonalarını təmsil edən ziyalıların adlarında özünə yer tapmamışdır. Milli fəmiiliya əlamətinin qəbul edilməyə başladığı indiki dövrdə Azərbaycan ad sistemində yad olaraq qalmış həmin sonluğu çox asanlıqla dəyişdirmək, milli strukturlu nisbə-fəmiiliya düzəltmək olar.

İngilislər *"fəmiiliya"* termininin qarşılığında *surname* və *family name* (ABŞ-da) vahidlərini işlədirlər. Hazırda bir çox şəxs adları ingilis fəmiiliyalarının yaranmasının əsasını təşkil edir.

İngilis antroponimiyasında bəzi şəxs adları ilə eyni tərkibli fəmiiliyalar fonoloji və morfoloji baxımdan üst-üstə düşür və özünəməxsus antroponimik omonimlik yaradır.

Müasir ingilis şəxs adları nomenklaturunun zənginləşməsində fəmiiliyaların rolu böyükdür. Belə ki, ingilis fəmiiliyalarının özü də şəffaf fəmiiliya əlamətinə malik olmadığına görə asanlıqla şəxsin birinci adı funksiyasında işlədilə bilər. Hazırda ABŞ-da fəmiiliyaların Böyük Britaniyada olduğundan daha çox birinci şəxs adı kimi işlədilməsinə rast gəlmək olar. İngiltərədə isə XVII-XVIII əsrlər-

¹ В а х: Ш.М.Сәдийев. Структурные типы азербайджанских фамилий. Ономастика: типология, стратиграфия, М., 1988, с.89-90.

məsi praktikasi XIX əsrdə özünün zirvəsinə çatmışdı. Müasir ingilis antropomik sisteminde şəxs adlarının və fəmiiliya adlarının bir-biri ilə bu cür qarşılıqlı əlaqələri və bir-birinə bu cür nüfuz etməsi onların (şəxs adlarının və fəmiiliyaların) bir-birindən fərqləndirilməsini çətinləşdirir.

Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, nitqdə fəmiiliyalardan birinci şəxs adına nisbətən daha az, şəxsi fərqləndirmək və dəqiqləşdirmək lazım gəldikdə və ya rəsmi müraciət zamanı istifadə edilir.

Ancaq rəngarəng həyatın müxtəlif sahələri şəxsiyyətin rəsmi olaraq daha da dəqiqləşdirilməsini tələb edir. Bunun üçün bəzən tək ad və fəmiiliya kifayət etmir. Çünki (birinci) şəxs adları kimi, fəmiiliyalar da kəmiyyətcə məhdud olub, yüzlərlə, minlərlə şəxsə verilir. Azərbaycanda *Məmmədov, Əhmədov, Əliyev, Həsənov, Hüseynov*, ingilislərdə *Anderson, Brown, Davis, Johnson, Jones, Smith, Taylor* fəmiiliyalarını daşıyanların sayını hesablayıb tapmaq müşkül məsələdir. Ruslarda tək ad *Bacunu* adı əsasında 50-dən artıq fəmiiliya yaranmışdır¹ və s.

Bu fakt şəxsə əlavə rəsmi adlar verilməsini şərtləndirir. Azərbaycanlılarda belə əlavə ad funksiyasını ata adı, ingilislərdə isə aralıq ad (given name, middle name) daşıyır.

Müasir dövrdə şəxs adı – ata adı – fəmiiliya rəsmi Azərbaycan antropomik modelinin yaranıb sabitləşməsində isə rus mədəniyyəti əsas rol oynamışdır. Ancaq burada rus təsiri ilə pasportlaşdırılan əlavə ata adı artıq yalnız şəxsiyyətin dəqiqləşdirilməsinə, eyni adlı və eyni fəmiiliyalı insanların dolaşığı salınma ehtimalının azaldılmasına və aradan qaldırılmasına xidmət edir.

İngilislərdə ata adından istifadə edilməsi kütləviləşməmişdir; əvəzində, əlavə götürülmüş aralıq adlar geniş yayılmışdır.

İngilislərdə ata adı mövqeyində *middle name* adlandırılan əlavə ad işlədilir. Frenk Nyussel bu barədə yazır: Adların bir növü *middle name* (orta, aralıq) adlardır. Hətta *middle name* adı olmayan şəxslər də bəzən özlərindən *middle initial* (aralıq inisial) uydurur və onu *given name* adı ilə fəmiiliya arasında yerləşdirirlər. Məsələn, ABŞ-ın 33-cü prezidenti (1945-1953) Harri S. Trumən (1884-1972) özünə *middle name* düzəltməyə ehtiyac hiss etmişdi: buradakı inisial aralıq adın abreviaturu deyildir. İndiana Universitetinin akademiya aləmində mühüm fiqurlarından sayılan səbiq prezidenti Herman B. Uells (1902-) öz adındakı *middle name* boşluğunu doldurmaq üçün B. inisialından istifadə etmişdir.

Uşağa ad seçmə işində bir-biri ilə razılığa gələ bilməyən valideynlər də *middle name* vasitəsi ilə kompromisə gedirlər. Bu ikinci ad həmçinin ata-ana-ya öz uşaqlarını hörmətli qohumlardan birinin *first name* adından istifadə etməsinə də yol açır. Eləcə də valideynlər yaxşı səslənmə və harmoniya haqqında subyektiv anlayışlarını əlavə etmək üçün *middle name* adına müraciət

¹ М. Горбаневский, В мире имен и названий, М., 1987, с. 129.

edirlər.¹

Frensis Skott Filtserald, Frensis Ford Koppola, Tomi Li Cons, Ceyson Li Kertis, Loran Flinn Foyl, Səmyuel L. Cekson, Corc L. Skott, Tomas S. Hauell və b. kimi məşhur şəxslərin adındakı orta komponentlər *middle name* kateqoriyasına aiddir.

"Köməkçi ad kateqoriyaları" adlandırılmış **dördüncü fəsildə** ingilis və Azərbaycan antroponimik sistemlərinin təşkilində özünəməxsus rol oynayan titullar, ləqəblər və təxəllüslər müqayisəli şəkildə öyrənilmişdir.

Şəxsin əsas, rəsmi adları ilə yanaşı işlədilən qeyri-rəsmi titullar, təxəllüslər və ləqəblər köməkçi ad kateqoriyasına daxildir. Nüqdə çox geniş işlənən bu cür adlar rəsmi sənədlərdə, pasportlarda qeydə alınmır. "Müxtəlif xalqlarda müxtəlif ad sistemlərindən istifadə edilməsi ilə, habelə tarixi, etnoqrafik amillərin təsiri ilə əlaqədar bu kateqoriyaların ya özləri, ya da ayrı-ayrı komponentləri çox mürəkkəb tellərlə bir-birinə bağlanır, biri digərinə keçmiş olur".² Tarixi inkişaf prosesində köməkçi ad kateqoriyalarının əsas adlara çevrilməsi müşahidə olunur, bu isə o deməkdir ki, bu cür köməkçi adlar əsas adlar sistemini potensial baxımdan zənginləşdirən bir mənbə kimi öyrənilə bilər.

Kübar-aristokratik təbəqənin sıradan çıxmağa və ya zəifləməyə başladığı, yeni nəsillərin titulu qazanmış əcdadlardan kifayət qədər uzaqlaşdığı bir dövrdə titullar da öz əvvəlki əhəmiyyətini itirmiş, ancaq həmişə əsas adlarla yanaşı işləndiyi və buna görə də antroponimik sistemdə özünə yer qazandığı üçün belə titullar ad sistemindən birdəfəlik silinməmiş, əksinə, zamanəyə uyğunlaşaraq, keçmiş şan-şöhrətin izlərini özündə yaşadan xalqların sözləri kimi əsas ad kateqoriyasına keçmişdir. Bu prosesin izləri hətta zənn edildiyindən daha qədimlərə gedib çıxır. Məsələn, evvəllər titul olan *Arslan* sonralar ada çevrilmiş, nəhayət, *Aslan* formasını almışdır.³

Hazırda dünya dillərinin çoxunda bir sıra adlar titul bildirən sözlərlə ifadə olunur. Belə adlar ancaq kişilərə məxsusdur. Şübhəsiz, həmin vəziyyət vaxtilə onların cəmiyyətdə tutduqları yeri və rütbəsi ilə izah edilməlidir.⁴ Nə ingilislərdə, nə də azərbaycanlılar arasında rütbə adlarının qadın adına çevrilməsi müşahidə olunmur.

Orta əsrlərdə fəxri ad və titullar hakim sülalələrin bir-birini əvəz etdiyi zaman tez-tez dəyişikliyə məruz qalırdı. Məsələn, teymurilər dövründə əmirlərin övladlarını əvvəlilər "əmirzadə" deyə çağırırdılar. Ancaq XVI əsrin yazılı abidələrində artıq *mirzə Mirzə Məhəmməd* və ya *əmirzadə Mirzə Uluğ bəy* yazılışına rast gəlirik. Məlum olur ki, *Mirzə Məhəmməd* və *Mirzə Uluğ bəy* adlarının birinci komponenti həmin dövrdən başlayaraq artıq sosial mənsubiyyət bildir-

¹ B a x: F.Nuessel. *The Study of Names. A Guide to the Principles and Topics*, Greenwood Press Westport, Connecticut, London. – Questia Media America, Inc. www.questia.com.

² Z.Vərdiyeva. *Köməkçi ad kateqoriyaları*, Bakı, 1990, s.3.

³ B a x: O.Mirzəyev. *Adlarımız*, Bakı, 1986, s.30.

⁴ B a x: Ş.Sədiyev. *Göstərilən əsəri*, s.41.

mir. Bir qədər sonra isə adın əvvəlində işlədilən "mirzə" sözü sadəcə olaraq "katib, yazı yazan" mənasında işlədilməyə başlayır. Buna görə də, məsələn, hansısa tarixi məlum olmayan bir qədim mətnə "mirzə" sözüne rast gəlirik-sə, həmin mətnin XIV əsrdən əvvələ aid olmadığını qəti söyləmək mümkündür. Eləcə də "molla" titulunun "mövla" titulundan XIII əsrdən sonra təkamül yolu ilə yarandığı məlumdur.¹

Titullar bir qayda olaraq tarixən şəxs adı ilə birlikdə işlənərək antroponim funksiyasında çıxış etmişdir. Müraciət zamanı şifahi və yazılı nitqdə titul (birinci) şəxs adı və ya familiyasız da müstəqil şəkildə işlədilə bilərdi. İngilislərdə və ruslarda titul yalnız şəxs adından əvvəl (məsələn: *king Lear*, *lady Hamilton*, *sir Matthews*; *граф Толстой*, *князь Мышкин* və s.) işlədildiyi halda, azərbaycanlılar arasında titul ya şəxs adından əvvəl (*Şah İsmayıl*), ya sonra (*Nadir şah*), ya da həm əvvəl, həm də sonra (*Ağa Mehəmməd şah*) işlədilir. Nitqdə müraciət zamanı isə müvafiq epitetlərlə birlikdə yalnız titullardan xitab kimi istifadə edilir, əsas şəxs adı çəkilmirdi. Sonralar, xüsusən çar Rusiyası tərəfindən Azərbaycanda xanlıq və bəylik imtiyazlarının ləğv edilməsindən sonra milli titullarda (*xan*, *bəy*, *ağa*, *axund*, *əfəndi*, *molla*, *mirzə* və s.) bir sıra dəyişikliklər baş vermişdir: a) yüzillər ərzində təşəkkül tapmış çoxsaylı idari və hərbi-titullardan yalnız bir hissəsinin əsasında əsl şəxs adları formalaşmışdır, b) dini və şərəf titullarının əksəriyyəti əsasında şəxs adları formalaşmışdır, c) titullardan bəziləri nadir hallarda şəxs adı kimi işlənmiş, ancaq əsas etibarilə birbaşa familiyaların yaranmasında iştirak etmişdir, ç) keçmiş titullar xalq arasında daha çox hörmət əlaməti kimi öz mövqeyini qoruyub-saxlamış və əsas şəxs adına əlavə kimi işlədilmişdir, d) nəhayət, həmin titullardan bir neçəsi (*ağa*, *bəy*, *əfəndi*, *mirzə*) yalnız nitqdə (müraciət zamanı) işlədilməkdə davam etmiş, bu yolla onların vokativə çevrilməsi baş vermişdir.

Titullar əsasında müəyyən qədər adların və bəzən həm də familiyaların təşəkkül tapmasının izlərinə müasir ingilis antroponimiyasında da rast gəlmək olur, lakin bu cür modern ingilis adları sayca müvafiq Azərbaycan adlarından azdır. Məsələn: *Barron / Baron* "baron", *Royal(t)* "krala aid", *King* "kral", *Duke* "hərsoq" adları yalnız müasir ingilis antroponimiyasının məhsuludur. *Queenie* adı orta ingilis dilindəki *queen* "kraliça", *Marshall* adı orta ingilis dilindəki "nəlbənd; mehtər" sözündən, *Caspar / Casper / Gasper* ad variantları qədim fars dilindəki "xəzinədar", *Candace* adı həbəş çarısının latın dilindəki *Kandake* titulundan, *Rex* adı latınca "çar" titulundan götürülmüşdür. Müasir ingilis dilində "kral parkının meşəbəyli" mənasını verən söz əsasında yaradılmış *Ranger* şəxs adı həm də fəmiyyə kimi işlədilir. Şotlandiyada ad kimi işlədilən *Laird* müasir ingilis dilindəki "lord" titulu əsasında yaranmışdır və s.

Həmçinin ruslarda titulların birbaşa fəmiyyəyə çevrildiyi diqqəti cəlb edir, məsələn: *Царев*, *Князев*, *Баринев*, *Дьяконов*, *Попов*, *Капитонов*, *Майо-*

¹ В а х: А. Гафуров. *Лев и Кипарис*, М., 1971, с. 18-19.

poə və s.

Titullar şəxsə ictimai həyatın hansısa bir sahəsində fərqləndiyinə görə verildiyi və rəsmi məqamlarda əsl şəxs adı ilə yanaşı işlədildiyi halda, ləqəblər hansısa bir şəxsin öz yaxın əhatə dairəsində müsbət və ya (daha çox) mənfi xüsusiyyətinə əsasən əsl adı qoşulur və yalnız qeyri-rəsmi məqamlarda, nitqdə işlədilir. Bir qayda olaraq, fərd ətrafındakılar tərəfindən onun adına qoşulmuş neytral və ya müsbət mənalı ləqəblərə bir o qədər də reaksiya vermir, ancaq mənfi çalarlı ləqəblər həmişə fərdin özü tərəfindən də, ziyalılar tərəfindən də etirazla qarşılır.

Ləqəblər, təxəllüslərdən fərqli olaraq, yalnız məhdud dairədə, müəyyən qəder insanlar arasında məşhurlaşır və buna görə də lokal mahiyyət daşıyır.

Ləqəblərin yaradılmasının bir sıra səbəbləri olur, ancaq bunun ən başlıca səbəbini Ş.M.Sədiyev çox düzgün göstərmişdir: "Bir məhəllədə, bir kənddə, yaxın qohumlar arasında bir şəxsin adını bir neçə uşağa verməkdən çəkinmək lazımdır. Bir binada Soltan adında oğlan uşağı varsa, bu adı həmin binadakı başqa uşağa da vermək düz deyil. Çünki belə hallarda çox zaman ləqəblər emalə gəlir".¹

Ləqəblər müvafiq şəxsin fərdi xüsusiyyətləri, xarici görünüşü, yaşadığı yeri, düşüncə və qabiliyyəti, verdiyi, mənəvi xüsusiyyətləri, xarici əlamətləri və s. ilə əlaqədar verilir.² Məsələn, öz folkloru ilə məşhur olan Şəki əhalisinin işlətdiyi ləqəbləri struktur-semantik baxımdan aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: 1) müsbət mənalı ləqəblər, 2) heyvan adı ilə ifadə olunan ləqəblər, 3) fiziki əlamətlə görə verilmiş ləqəblər, 4) boy-buxununa görə verilmiş ləqəblər, 5) antroponimik model formasında ləqəblər: a) həqiqi ata adı + "oğlu" formasında ləqəblər, b) qohumluq bildirən söz + "oğlu" formasında ləqəblər, c) apelyativ + "oğlu" formasında təqlidi antroponim modelli ləqəblər.

Bir qayda olaraq, ləqəblərin yaradılması aşağıdakı prinsiplər əsasında həyata keçirilir: 1) şəxs öz peşə və məşğuliyyətinə görə o qədər məşhurlaşır ki, onun məşğul olduğu peşə-sənətin adı əsl adına qovuşdurulur və ləqəbə çevrilir, 2) şəxsin xasiyyətinin tərgidə bilmədiyi hansısa bir cəhəti qabardılır və bu xüsusiyyətinə görə onun adına ləqəb qoşulur, 3) şəxsin ömründə bir neçə dəfə hansısa qeyri-adi, yadda qalan bir hərəkətinə görə adına ləqəb qoşulur, 4) şəxsin xarici görünüşünə və fiziki nöqsanına görə onun adına ləqəb qoşulur.

A.Qurbanov ləqəbləri *ferdi ləqəblər* və *ailə və nəslə ləqəblər* olmaqla iki yerə bölür.³

Tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycan ləqəblərinin böyük bir hissəsi insanın mənfi çalarına görə seçilir və, görünür, elə bu səbəbdən də Azərbaycan antroponimiyasında ləqəblərin əsl şəxs adına çevrilməsi prosesi müşahidə edil-

¹ Ş.Sədiyev. *Göstərilən əsəri*, s. 14.

² B a x: M.Adilov, A.Paşayev. "Təxəllüs", "ləqəb", "imza" terminləri. *Terminologiya məsələləri*, Bakı, 1987, s.23.

³ B a x: A.Qurbanov. *Göstərilən əsəri*, s.229-230.

mir (Yalnız peşə və məşğuliyyət əsasında formalaşan ləqəblərdən bir neçəsinin birbaşa familiyaya çevrildiyini qeyd etmək olar).

İngilislərdə müəyyən sayda ləqəblərin tarixi inkişaf nəticəsində rəsmi şəxs adına keçdiyi qeydə alınmışdır.

Azərbaycan antroponimiyasından fərqli olaraq, ingilis ləqəbləri arasında müsbət çalarlı vahidlər üstünlük təşkil edir.

Titul şəxsə iqtidar, ləqəb məhdud dairədə cəmiyyət üzvləri tərəfindən verildiyi halda, təxəllüsü şəxs özü seçir, özü özünü bu cür əlavə adla adlandırır. Müəyyən məqamlarda təxəllüs həttə şəxsin əsl adını və ya familiyasını, yəni həm adını, həm də familiyasını sıxışdırıb aradan çıxarır.

Azərbaycan antroponimiyasından fərqli olaraq, ingilislər və ruslar arasında təxəllüs bir qayda olaraq, familiya ilə sıx bağlı olur; bu tamamilə familiya deyil, ancaq eyni zamanda təkə familiya da deyil.¹ Lakin bütün bunlara baxmayaraq, təxəllüs də rəsmi şəkildə pasportlaşdırılır.

Təxəllüslə ləqəbləri yalnız bu birləşdirir ki, onlar uydurulmuş addır və rəsmi adla yanaşı işlədilir. Onları bir-birindən ayıran isə işlənmə dairəsidir: təxəllüs zehni əmək, ədəbiyyat, bədii yaradıcılıq, teatr, elm, ictimai-siyasi fəaliyyət sahələrində, ləqəb isə məişət ünsiyyətində işlədilir; ləqəblər daha çox dialektdə və danışq nitqində yaradıldığı halda, təxəllüslər bədii dilə məxsus olub, daha geniş və uzunmüddətli ömür sürür.²

İngilis və Azərbaycan antroponimiyalarında qeydə alınmış təxəllüslərin müqayisəli təhlili göstərir ki, onların arasında bir sıra fərqli cəhətlər vardır:

1) Azərbaycan təxəllüsləri, xüsusən XX əsrin əvvəllərində işlədilmiş təxəllüslər müəllifin özünə geridə qalmış, xurafata uğramış cəmiyyətin gözü ilə verildiylə qıyməli əks etdirdiyi üçün bir sıra hallarda peyorativ mənə daşıyır.

İngilis təxəllüsləri arasında belə hala rast gəlmirik.

2) Azərbaycan təxəllüsləri içərisində başqa dillərə (rus, ərəb və fars dillərinə) söykənən variantlar işlədilmişdir.

İngilis təxəllüsləri arasında yad quruluşlu adlara rast gəlmirik.

3) Azərbaycan sənətkarlarının bir hissəsi yalnız bir, digərləri isə bir neçə təxəllüsdən istifadə edirdilər.

İngilislər arasında bu cür çoxsaylı təxəllüs daşıyan müəlliflərə rast gəlmirik.

4) Azərbaycanlılar arasında apelyativlərdən təxəllüs düzəldilməsi geniş yayılmışdı.

İngilis təxəllüsləri mütləq əksəriyyət etibarilə antroponimlər bazasında düzəldilir.

Köməkçi ad hesab olunan təxəllüslərdən müxtəlif məqsədlərlə istifadə olunur: əsl adı gizlətmək, diqqəti cəlb etmək, daha mənalı və ahəngdar şəkildə

¹ В а х: А.В.Суперанская, А.В.Суслова. *Современные русские фамилии*, М., 1984, с.134.

² В а х: Реформатский А.А. *О собственных именах. Псевдонимы. Семья и школа*, 1963, № 6, с. 76.

adlanmaq və s.¹

Hazırda xalqların beynəlxalq mədəni ünsiyyəti fonunda hər bir xalqın təxəllüs sistemi haqqında bilgi əldə edilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Nəzərə almaq lazımdır ki, antroponimik sistemin başqa qatlarından fərqli olaraq, təxəllüsler haqqında vacib məlumatlar adətən ilk növbədə milli onomatologiya bazasında toplanıb qalır və yalnız həmin bazanın öyrənilməsi və təbliği sonralar təxəllüsler haqqında məlumatın geniş dairələr arasında yayılmasına yol açır. Azərbaycan təxəllüsünün tədqiqi, onların semantik mənasının aşkara çıxarılması ilk növbədə Azərbaycan dilçiliyinin üzərinə düşür. Hazırda Azərbaycan təxəllüsləri sisteminin leksikoqrafik qeydə alınması və öyrənilib yayılması genişlənməkdədir. Aparılmış araşdırmalar Azərbaycan təxəllüsler sisteminin aşağıdakı semantik rəngarəngliyinin müəyyənəşdirilməsinə səbəb olmuşdur: 1) anatomik təxəllüsler, 2) antonimik təxəllüsler, 3) aristonimik təxəllüsler, 4) astronomic təxəllüsler, 5) etnonimik təxəllüsler, 6) eydonimik təxəllüsler, 7) zoonimik təxəllüsler, 8) ginekonimik təxəllüsler, 9) patronimik təxəllüsler, 10) seçiyyələndirici təxəllüsler, 11) uydurma təxəllüsler.

F.Nyussel yazır ki, təxəllüs yalançı ədəbi addır, yəni insanın özünün əsl identikliyi gizlətmək üçün fikirləşib tapdığı addır. Bu cür transformasiyanın bir sıra səbəbləri olur və insanın öz əsl adından imtina etməsi çox vacib qərar kimi qiymətləndirilir. Əsl adın atılması müəyyən mənada öz identikliyin bir hissəsindən imtina edilməsi deməkdir. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, insan öz adından imtina edərkən legal formal prosedürə riayət etməmiş olur, çünki adın belə transformasiyası qeyri-legal niyyət daşıyır.

Başqa bir amerikan tədqiqatçısı Lumis yazıçıların və ədiblərin öz adlarını bu cür dəyişməsinin əsası olduğunu göstərirdi. Onun fikrincə adın gizlədilməsinin aşağıdakı səbəbləri olur: a) təvazökarlıq, b) öz təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə meyl göstərilməsi, c) qeyri-ortodoks ifadələrdən istifadə etmək azadlığı qazanmaq, ç) mistifikasiyaya meyillilik, d) başqa ad altında öz nüfuzunu qorumaq üçün peşəkar dəyişiklik, e) mətbuatda ədəbsiz, məsələn, sekslə bağlı yazıların çap etdirilməsi imkanını qazanmaq (xüsusən qadın müəlliflər üçün), ə) müxtəlif adlar altında müxtəlif üslublardan istifadə etmək istəyi, f) jurnal ənənəsi (redaktor anonimliyi), g) insan sərbəstliyi (kapriz).

Tədqiqatçı Rum da adın dəyişdirilməsi və ikinci adın götürülməsinin motivasiyası problemə tənqidi yanaşır və uzun diskussiya açır. Bu diskussiyanın nəticələrini aşağıdakı kimi sintezləşdirmək olar: a) identikliyin gizlədilməsi, b) başqalarını aldatmaq, c) özünü müdafiə etmək, ç) identikliyin transformasiyası.

Qeyd etmək lazımdır ki, adın bu cür dəyişdirilməsinin yalnız yazıçılar üçün məhdudiyyətli yoxdur. Bir çox başqa adamlar da öz adını dəyişdirməli olur. Şou biznesdə də şəxsiyyətlər özlərinə yeni adlar axtarıb-tapırlar, çünki belə-

¹ B a x: M.Adilov, A.Paşayev. Gösterilen əsər, s.21.

² B a x: F.Nuessel. Gösterilen əsəri.

ləri öz orijinallıqlarını təbliğ etmək istəyir, bu zaman çətinliklə yadda qalan, kakofoniya yaranan və s. adlarını gizlədir, özlərinə yaxşı səslənən və xasiyyətlərinə uyğun gələn ad seçirlər. Aktyorlar və aktrisalar, peşəkar güləşçilər, ekzotik rəqqaslar və b. da bu üsuldən istifadə edirlər. İncəsənətdə səhnə təxəllüsləri təkrar olunmaqdan yaxa qurtarmaq üçün seçilir. Casuslar və xəfiyələr də perspektivdən asılı olaraq nəcib və ya alçaq hərəkətlərini yerinə yetirmək üçün adlarını dəyişirlər. Bir şəxs öz adını qeri-leqal fəaliyyət üçün dəyişdirsə, belə ada *alias* deyilir və bu termin həmin şəxsin hərəkətlərinin kriminal mahiyyət daşıdığını göstərir. Katolik dininə qulluq edən papalar özlərinə yeni ad uydururlar. Cərrahiyyə yolu ilə cinsini dəyişənlər çox zaman öz adlarını da dəyişirlər.

İnsanların öz adını dəyişməsi yolları da maraq doğurur. Lumis və Rum bu barədə öz mülahizələrini irəli sürmüşlər. Əlbəttə, bu cür ad dəyişmələri total sərbəstdir və insanların geniş təxəyyülünü əks etdirə bilər. Adı dəyişərkən: a) adın başqa dillə tərcüməsindən, b) ada inisial əlavə edilməsindən, c) axırıncı adın (last names) seçilməsindən, ç) əks cinsə aid adın seçilməsindən (adətən qadınlar kişi adı götürür), d) söz oyunundan, e) ailə adının seçilməsindən (ananın qızlıq fəmiiliyası seçilir), ə) yer adının seçilməsindən və s. istifadə edilir.

Bəzən insanın əsl adının bir hissəsi götürülür və ya yeni birinci, yaxud axırıncı ad əlavə edilir.¹

Dissertasiyanın **beşinci fəsl** "İngilis və Azərbaycan antroponimlərinin quruluşca növləri" adlanır.

Bir sıra hind-Avropa dillərində qədim zamanlardan bəri etimologiyası müxtəlif olan birəsaslı və ikiəsaslı adlar işlədilir. Birəsaslı adlar insanın hansısa bir əlamətini təsbit etməklə observasiya səciyyəsi daşıyır və ya uşağa adətənənəyə müvafiq olaraq verilir. İkiəsaslı adlar isə yeni doğulmuş uşağın real keyfiyyətlərini təsbit etmədən valideynlərin arzu və istəklərini əks etdirir. Birəsaslı adlar təbii yolla apelyativlərdən yaranıb-inkişaf edir, ikiəsaslılar isə artıq antroponimik cərgədə mövcud olan əsaslar üzrə yaradılırdı.²

Müxtəlif əsas şəxs adlarından istifadə edilməsi Azərbaycan antroponimiyasında da çox qədim tarixə malikdir.

Bu cür faktlar antroponimlərin quruluşunun tədqiqata cəlb edilməsini şərtləndirir.

A.İ. Rıbakın ingilis şəxs adlarını fonoloji və morfoloji əlamətlərinə görə üç qrupa bölmə: a) tam və ya başlanğıc adlar, b) onların variantları, c) derivatları.

Həmin bölgü Azərbaycan adlarına da şamil edilə bilər.

Ancaq bu cür qruplaşdırma hər bir adın strukturunu ayrılıqda açıqlamır, yalnız hər bir şəxs adının öz bazası əsasında inkişaf və zənginləşmə xəttini əks

¹ B a x: F. Nuessel. Gösterilen əsəri.

² B a x: A. B. Суперанская. К проблеме типологии антропонимических основ. Ономастика: типология, стратиграфия, М., 1988, с. 8.

etdirir. Məsələn, buradakı "tam və ya başlanğıc adlar" arasında quruluşuna görə fərqlənən antroponimlər diqqəti cəlb edir və birinci növbədə məhz bu qrupun struktur baxımından təsnifi önə çəkilir. Eləcə də adların variantları və derivatları quruluşca rəngarəngliyi ilə seçilir.

Tam və ya başlanğıc adlar quruluşuna görə sadə, düzəltmə və mürəkkəb antroponimlərə bölünür.

Milli zəmində yalnız birçə apelyativ əsasında leksik-semantik yolla yaradılmış adlar sadə antroponimlərdir. Burada bir məsələ xüsusi qeyd olunmalıdır: adın quruluşca sadəliyi dedikdə onun hansı struktura malik apelyativ əsasında yaradıldığı deyil, yalnız ad kimi formalaşdırılarkən hansısa əlavə bir komponentdən istifadə edilmədiyi əsas götürülür. Məsələn, Azərbaycan dilində *qara* və ondan düzəltmə *qaraca* sözləri vardır. "Qara" rəng adı əsasında *Qara* şəxs adı, eləcə də "qaraca" apelyativi əsasında *Qaraca* şəxs adı yaradılmışdır. Burada *qara* sadə, *qaraca* isə düzəltmə söz olsa da, həm *Qara*, həm də *Qaraca* şəxs adları quruluşuna görə sadə antroponim sayılmalıdır. Çünki *Qaraca* adı "qara" rəng adına və ya *Qara* şəxs adına "-ca" şəkilçisi artırmaq yolu ilə deyil, məhz "qaraca" apelyativinin semantik intiqalı, başqa sözlə, sıfır morfoloji əlamətli antroponimləşdirilməsi yolu ilə yaranmışdır. Eləcə də *Anar* adı "anmaq" felinə "-ar" şəkilçisi artırılması yolu ilə deyil, *anar* hazır fel formasının, *İnanc* adı "inanmaq" felinə "-c" şəkilçisinin artırılması yolu ilə deyil, fəldən düzəltmə *inanc* isminin, *Rəmzi* adı "rənz" isminə "-i" şəkilçisinin artırılması yolu ilə deyil, hazır *rəmzi* sifətinin şəxs adı kimi işlənməsi yolu ilə yaranmışdır. Başqa sözlə, adın quruluşunu müəyyənləşdirmək üçün apelyativ söz yaradıcılığı deyil, məhz həmin adın yaradılması, ad yaradıcılığı prosesi özü əsas götürülür. Qeyd edək ki, onomastik tədqiqatlarda hələ indiyə qədər bu məsələyə diqqətlə yanaşılmamış, əksər hallarda adın apelyativ kökü əsas götürülmüşdür.

Həm ingilis, həm də Azərbaycan antroponimiyasında milli zəmində yaradılmış kifayət qədər çoxsaylı sadə şəxs adları təsbit olunmuşdur, məsələn: *Charity* "mərhəmət", *Coral* " mərcan", *Clover* "yonca", *Hope* "ümid", *Jewell* "ləl-cəvahirat, xəzinə", *Lilac* "yasəmən", *Magnolia*, *Araz*, *Turan*, *Tural*, *Çiçək*, *Turac*, *Lələ* və s.

Eyni zamanda alınma antroponimlərin orijinaldakı vəziyyətinin resipient variant üçün heç bir mənə kəsib etmədiyi nəzərə alınmalıdır. Başqa sözlə, adın əslinin yarandığı dildeki struktur xüsusiyyətlərinin resipientdə təhlili yalnız filologiya üçün maraq doğurur, həmin adı götürmüş xalqın dili baxımından isə bu cür adlar yalnız sadə quruluşa malik hazır vahidlər kimi qiymətləndirilir. Məsələn, *Abdulla*, *Əbdürəhman*, *Seyfəddin*, *Fəxrəddin*, *Bədiüssəbə* adları Azərbaycan antroponimiyasında sadə antroponimlərdir, azərbaycanlılar tərəfindən bütöv şəkildə bir ad kimi qəbul edilir və işlədilir və yalnız onların filoloji tədqiqi ilə məşğul olan alim və tədqiqatçılar bu qəbilədən olan adların orijinalda, yəni ərəb dilində mürəkkəb struktura malik olduğunu bilərlər.

Eləcə də ingilis antroponimiyasında işlədilən *Adoniram* adının qədim yəhudi-

di. dilində "mənim ağam böyükdür", *Benjamin* adının "sevimli oğul", *Ishmael* adının "Allah eşidər", *Iphigenia* adının yunanca "çar nəslindən olan adam" mənasını verən apelyativ formasından, *Conrad* adının qədim-şimali alman dilində *kuoni* "cəsur, müdrik" + *rat* "məsləhət", *Leopold* adının *liut* "xalq" + *bald* "cəsur", *Waldemar* adının *waltan* "idare etmək" + *mari* "məşhur, şan-şöhrətli", *Mariabella* adının latınca *Maria* + *bella* "gözəl" strukturu əsasında meydana gəlməsi həmin adları seçən ingilisləri heç də hamılıqla maraqlandırmır, bu faktlar yalnız filoloji tədqiqatlar baxımından əhəmiyyət daşıyır; onların hamısı ingilis antroponimiyası sistemində sadə quruluşlu adlar kimi qəbul edilir.

Nəzərdən keçirilən faktlar göstərir ki, adın quruluşunun müəyyən edilməsi üçün apelyativin quruluşuna, başqa sözlə, dilin söz yaradıcılığı imkanlarına deyil, eləcə də alınma adın orijinal variantının strukturuna deyil, yalnız antroponimik vahidin özünün milli dilin həddləri daxilində yaradılması üsuluna, başqa sözlə, yalnız milli ad yaradıcılığı imkanlarına istinad etmək lazımdır.

Bu başqa quruluşa malik şəxs adlarının da eyni prinsip əsasında dəqiqləşdirilməsinə imkan verir.

Ad yaradıcılığı geniş xalq kütlələrinin lingvistik fantaziyasına geniş meydan verir. İnsanlar hansısa bir adı (yaxşı səslənən və əsasən müsbət mənaya malik olan) sözü götürüb ondan şəxs adı kimi istifadə edirlər. Bu zaman həmin sözə dilin münasib şəkildəsinə artırmaqla da ad yaradıla bilər. Yuxarıda göstəriləni kimi, əgər bu cür şəkildə yalnız həmin adın yaradılması prosesində apelyativə qoşulursa, onda yaradılmış ad quruluşuna görə düzəltmə antroponim sayılır. İkinci variantda antroponimin özünə morfoloji əlamət qoşmaqla yeni şəxs adı və ya şəxs adının yeni variantı yaradılır.

Bizim anlamımızda düzəltmə ad yaradıcılığı müasir ingilis antroponimiyasında kütləvi seçiyə daşımır və olduqca az təsadüf edir. Məsələn, A.İ. Ribakinin həmin lüğətində verilmiş 3 min şəxs adı arasında cəmi iki düzəltmə ad tapmaq mümkün olmuşdur:

gold + iə/y → *Goldie/Goldy*
lily + an → *Lilian*.

İngilis adları içərisində quruluşuna görə düzəltmə sözlər əsasında leksik-semantik yolla yaradılmış adlar daha çoxdur. Məsələn, *Carter* adı orta ingilis dilindəki *cart* "araba" sözünə "-er" subyekt şəkilçisinin artırılması yolu ilə düzəldilmiş *carter* "arabaçı" apelyativi əsasında meydana gəlmişdir. Eləcə də, *Foster* "meşəbəyi" ← (orta ingilis dilində) *forest* "meşə" + *er*, *Walker* "keçəçi" ← (qədim ingilis dilində) *wealc* "keçə" + *er*, *Warner* "qoruqda ov quşlarına nəzarət edən xidmətçi" ← (orta ingilis dilində) *warren* + *er*, *Webster* "toxucu qadın" ← (qədim ingilis dilində) *webbest* + *er* və s.

Bu sırada *Carter* antroponimik sisteme daxil olmamışdan qabaq hazır *carter*, *Foster* – hazır *foster* (daha dəqiqi: *forester*), *Walker* – *walker* (daha dəqiqi: *wealcere*), *Warner* – *warner* (daha dəqiqi: *warrenier*), *Webster* – *webster* (daha dəqiqi: *webbestre*) peşə-məşğuliyyət adları əsasında təşəkkül tapmış-

dır. Eləcə də müq. et: *Dəmir + çi → demirçi → Dəmirçi, Ov + çu → ovçu → Ovçu* və s.

İkinci halda şəxs adı artıq apelyativə deyil, başqa bir şəxs adına şəkili artırmaqla yeni ad və ya ad variantı yaradılır: *Zahid – Zahide, Kamal – Kamale, Azer – Azerin* və s.

İngilis dilində addüzəltmədə əlavə antropoformantlardan istifadə edilməsi yayılmamışdır. Əvəzində, düzəltmə ad dedikdə ingilislərdə daha çox derivatlar nəzərdə tutulur. Derivatlar bütün düzəltmə adları – ixtisar adları (short forms), əzizləmə-oxşama adları (pet names), kiçiltmə adları (diminutives) və fəmilə adları (familiar forms) əhatə edir.¹

Azərbaycan antroponimiyasında mürəkkəb ad yaradıcılığının çox qədim kökləri vardır. Qədim azərbaycanlılarda mürəkkəb tərkibli şəxs adlarının meydana gəlməsi qədim türk ənənələrinə əsaslanırdı.

Azərbaycanlıların VII əsrdə müsəlman ərəblərlə ilk mədəni əlaqələrinin başlanması dövründən ərəb antroponimiyası Azərbaycan şəxs adları sisteminə güclü təsir göstərmişdir. Ərəblərdə zəngin antroponimik sistem olsa da, bu struktur baxımından türk, o cümlədən Azərbaycan antroponimik sisteminə geri qalırdı, çünki ərəblərdə mürəkkəb söz şəklində yaranan şəxs adları yox idi.

İdarə əlaqəsi əsasında qurulan söz birləşməsi şəklində ərəb ad variantları əvvəllər yanaşma əlaqəsi əsasında qurulan türk-Azərbaycan şəxs adları ilə yanaşı işlənmiş, zaman keçdikdən sonra isə milli şəxs adları modelini sıxışdıraraq Azərbaycan antroponimik sistemində aparıcı rol oynamağa başlamışdır. Nəticədə Azərbaycan antroponimiyasında: 1) yanaşma əlaqəsi əsasında mürəkkəb söz birləşməsi şəklində milli ad yaradıcılığı variantı uzun müddət unudulmuş və ya belə milli ad yaradıcılığı variantı arxa plana keçmişdir; 2) əvəzində, Allahın müxtəlif epitetləri əsasında yaranmış "Allahın qulu" mənasını verən *Əbdürəhman / Əbdürəhim / Əbdüssalam / Əbdülbaqi* adlar sırasının kalkası yolu ilə eyni mənanı verən milli əsaslı *Allahqulu / Tanrıqulu / Xudaqulu* adları yaranmış və bu model həmin milli əsaslı cərginin zənginləşməsinə yol açmışdır.

İslam şəriətinə görə, insan yalnız Allah-Taalanın quludur, ancaq *Allahqulu, Tanrıqulu və Xudaqulu* adlarının meydana gəlməsi, bu adların strukturunun şəffaflaşması, onların mənasının bütün dil daşıyıcılarına aydın olması, Azərbaycanın şiə müsəlmanlarının dini-etik dünyagörüşünə güclü təsir göstərmiş və nəticədə birinci komponenti Allahın adı ilə deyil, müqəddəslərin və elçatməzlərin adı və ya titulu + *qulu* quruluşunda adlar seriyası təşəkkül tapmışdır: *Məhəmmədqulu / Məmmədqulu* ("[peyğəmbər] Məhəmmədin qulu" mənasında), *Əliqulu / İmamqulu / Ağaqulu* (hər üçü "[Əmirəlmöminin] Əlinin qulu" mənasında), *Hüseynqulu* ("[peyğəmbər Məhəmmədin nəvəsi, Əlinin oğlu] Hüseynin qulu" mənasında), *Həsənqulu* ("[peyğəmbər Məhəmmədin nəvəsi,

¹ В а х: Словарь английских личных имен//Составитель: А.И.Рыбакин, М., 1973, с.8.

Əlinin oğlu Həsənin qulu" mənasında) və s.

Göründüyü kimi, burada söhbət *Məhəmməd, Əli, Həsən, Hüseyn* adlarını daşıyan hansısa bir şəxsin qulu olmaq mənasına gəlmir, konkret tarixi şəxsiyyətlərin, müqəddəs insanların adı ilə əlaqələndirilir ki, bütün bunlar da şialik ideologiyasından qaynaqlanır.

Bu cərgə həmçinin *Pirqulu, Şahqulu, Xanqulu* kimi adların da yaranmasında mühüm rol oynamışdır və görünür, sonuncuların meydana gəlməsi daha cavan dövrün, məsələn, Azərbaycan cəmiyyətində islam şəriətinin əsaslarının təhrif olunmağa başladığı, xurafatın baş qaldırdığı XIX əsrin məhsulu kimi qiymətləndirilə bilər.

Ərəb orijinallarından fərqli olaraq, bu cür Azərbaycan variantları (yeni kalka əsasında yaradılmış adlar) artıq yanaşma əlaqəsi əsasında mürəkkəb ad şəklində işlənən türk mənşəli adların yerini tutan mürəkkəb adlar kimi qəbul olunurdu.

Mürəkkəb sözlər şəklində yaranan adlarla yanaşı, orta əsrlər Azərbaycanında yanaşma əlaqəsi əsasında yaranan söz (ad və titul) birləşməsi şəklində ad yaradıcılığı ənənələrindən də istifadə olunurdu: 1) Türk sözü ilə türk sözü yanaşı işlədilir, 2) Ərəb sözü ilə ərəb sözü yanaşı işlədilir, 3) Fars sözü ilə fars sözü yanaşı işlədilir, 4) Türk sözü ilə ərəb sözü yanaşı işlədilir, 5) Ərəb sözü ilə türk sözü yanaşı işlədilir, 6) Türk sözü ilə fars sözü yanaşı işlədilir, 7) Fars sözü ilə türk sözü yanaşı işlədilir, 8) Ərəb sözü ilə fars sözü yanaşı işlədilir, 9) Fars sözü ilə ərəb sözü yanaşı işlədilir.

Bütün bu strukturlar aşağıdakı modelləri əhatə edirdi: 1) titul+titul (*Ağa boy* kimi), 2) titul+ad (*Xan Hüseyn* kimi), 3) ad+titul (*Əhməd ağa* kimi), 4) ad+ad (*Əli Hüseyn* kimi).

Kalka yolu ilə əmələ gəlmiş adlardan fərqli olaraq, göstərilən strukturlar söz birləşməsi kimi qəbul edilirdi və yalnız çox-çox sonralar, daha dəqiq desək, XX əsrdəki əlifba dəyişikliyindən sonra onların əksəriyyəti adların yeni əlifbada yazılışına keçərkən mürəkkəb söz şəklində tərtib edilmiş, bununla Azərbaycan antroponimiyasını çoxsaylı mürəkkəb adlar kimi zənginləşdirmişdir.

İngilis antroponimiyasında da mürəkkəb şəxs adı yaradıcılığının kökləri qədim ingilis dili dövrünə gedib çıxır.

Bəzi qədim ingilis mürəkkəb adları semantik səviyyədə özünəməxsus ekzozentrik kompozitlər kimi təzahür edirdi; bu adların mənası onları təşkil edən komponentlərin mənasının cəmindən başqa bir şey deyildi. Göründüyü kimi, burada "isim+isim" modelindən istifadə edilirdi və bu zaman adı quraşdırmaq üçün seçilmiş iki isim mənacə bir-birindən tamamilə uzaq da ola bilərdi.

Digər qədim ingilis mürəkkəb adlarının mənasını müasir dil daşıyıcıları asanlıqla başa düşürlər, məsələn: *Aethelstan* "nəci, qiymətli" + "daş" *Maerwine* "məşhur, şanlı" + "dost" və s. Belə adlar artıq endosentrik, başqa sözlə, qeyri-idiomatik mürəkkəb sözlər kimi qavranılır. Görünür, bunun əsas səbəbi həmin adların "sifət+isim" modeli üzrə qurulması ilə bağlıdır; belə ki

bu cür adların birinci komponenti ikinci komponentlə semantik əlaqədə olub, onun təyini kimi çıxış edir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, qədim ingilis mürekkəb şəxs adlarının komponentləri milli mənşəli apelyativlərin xüsusi fondu əsasında yaradılırdı. Seçilmiş apelyativlər anqlosaksların sözün magik gücünə inamını əks etdirirdi. Bu seçmə apelyativlərin bir qismi mürekkəb şəxs adının tərkibində ciddi sabit mövqə tuturdu, yeni onlar adın ya birinci, ya da ikinci komponenti kimi işlədilir; belə sözlərin digər qismi isə bir adın tərkibində birinci komponent kimi işlədildiyi halda, digərində ikinci komponent mövqeyində də dura bilirdi. Məsələn, *aelf*, *athale*, *ead*, *eald*, *göd*, *gold* sözləri yalnız birinci komponent kimi, *beald*, *gar*, *gifu*, *ræd*, *rice*, *stæn*, *weard* yalnız ikinci komponent kimi işlədildiyi halda, *beorht*, *leof*, *mæer*, *sige*, *wig*, *wine*, *wulf* sözləri adın tərkibində ya birinci, ya da ikinci mövqə tuta bilirdi.¹

XIV-XVI əsrlərdə İngiltərədə iki şəxs adı daşıyanlara çox nadir hallarda rast gəlmək olardı, məsələn: *John William Whytting*, *John Philip Capel*, *Thomas Maria Wingfield* və s. XVII-XVIII əsrlərdə iki və daha artıq şəxs adından xüsusən qız uşaqlarına verilməsi kifayət qədər geniş yayılmış hadisə olmuşdur, lakin *Mary Anne*, *Mary Jane*, *Sarah Jane* və s. kimi qoşa adlar həmin dövrdə yalnız bir şəxs adı kimi qəbul edilirdi.

İki adın birləşdirilməsi yolu ilə yaranan *Anella* ← *Ann(e)* + *Ella*, *Marianne* ← *Mary* + *Anne*, *Saralinda* ← *Sara(h)* + *Linda* qəbilindən müasir qadın adlarına gəlincə isə, görünür, bütün bunlar sonralar meydana gəlmişdir. Ola bilsin ki, bizi dövrümüzdə də məhsuldar olan kontaminasiya (sıxılma) yolu ilə ad yaradıcılığı yaxşı səslənən, daha yığcam və bütöv tərtibatlı adların yaradılması cəhdlərinin nəticəsi sayıla bilər. Bu cür kontamine edilmiş adlar qızlara verilən *Mary Anne*, *Mary Jane*, *Sarah Linda* kimi qoşa adlar tipini tədricən sıradan çıxarmışdır, buna baxmayaraq, hazırda ingilislərdə və amerikanlar arasında bu cür qoşa adların işlədilməsi nadir hadisə sayılır. Onları müvafiq strukturlu müasir alman şəxs adları ilə müqayisə etmək olar: *Annegret* ← *Anna* + *Margaret*, *Annelotte* ← *Anna* + *Charlotte*, *Annetrude* ← *Anna* + *Gertrude*, *Ingemarie* ← *Ingeburg* + *Maria*, *Lisanne* ← *Elisabeth* + *Anna*, *Marielore* ← *Maria* + *Elionore*; eləcə də kişi adları: *Hansgeorg* ← *Johannes* + *Georg*, *Hanskarl* ← *Johannes* + *Karl*, *Willibernd* ← *Wilhelm* + *Bernhard* və s.²

Qədim, orta və müasir ingilis dilinin materialları əsasında yaradılmış mürekkəb adların təhlili onların aşağıdakı struktur xüsusiyyətlərinin olduğunu aşkara çıxarır: 1) söz + söz quruluşlu mürekkəb adlar, 2) ad + söz quruluşlu mürekkəb adlar, 3) ad + ad quruluşlu mürekkəb adlar.

Azərbaycan antroponimiyasında öz subyektiv və predikatı olan daşlaşmış cümlələr şəklində yaranmış şəffaf strukturlu şəxs adları ayrıca bir cərgə təşkil

¹ В а х: *Словарь английских личных имен* // Составитель: А И Рыбакин, М., 1973, с.395-396.

² В а х: K.Paul. *Das Kleine Vornamenbuch*, Leipzig, 1967.

edir. Bu cür mürəkkəb quruluşlu şəxs adlarının ya bir, ya da hər iki komponenti (ya mübtədəsi, ya xəbəri, ya da həm mübtədəsi, həm də xəbəri) milli mənşəli olduğuna və ya onlardan hər ikisinin Azərbaycan dili sisteminə işlənən vahid olduğuna görə bütövlükdə ad (bir cümlə kimi) motivləşir, başa düşülür; bu isə onu sübut edir ki, belə adlar yalnız Azərbaycan dili sisteminə yaranır və yalnız Azərbaycan adları kimi işlədilir.

Azərbaycan cümlə-adlarını leksik-semantik mənasına görə aşağıdakı qruplara bölmək olar: 1) isim + felin şühudi keçmiş zamanı formasında yaradılan adlar (sayca üstünlük təşkil edir), 2) feli xəbərin şühudi keçmiş zamanı + tamamlıq modelində yaradılan adlar, 3) fel + şühudi keçmiş zaman şəkilçisi formasında yaradılan adlar, 4) fel + nəqli keçmiş zaman şəkilçisi formasında yaradılan adlar, 5) isim + felin əmr forması şəklində yaranmış adlar, 6) felin əmr formasında yaranmış adlar, 7) felin qeyri-qəti gələcək zaman formasında yaranmış adlar, 8) felin qeyri-qəti gələcək zamanının inkar şəklində yaranmış adlar, 9) tam cümlə şəklində adların mübtədəsinin elliptik ixtisarı yolu ilə yaranmış adlar.

İngilis dilində cümlə şəklində olan adların mənşəyi qədim yəhudi dilinə gedib çıxır. Belə adlar İngilis antroponimiyasında motivləşməmişdir və təbii ki, onların daxili mənası dil daşıyıcıları tərəfindən başa düşülmür.

Həm ingilis, həm də Azərbaycan antroponimiyasında ixtisar yolu ilə yaradılmış rəngarəng şəxs adları işlədilir. Belə adların müəyyən qrupu cəmiyyətdə kütləviləşdikdən sonra pasporta salınır və rəsmi ad statusu qazanır. İxtisar adlar əsasında hipokoristik adların işlədilməsi hər iki xalqın antroponimiyasında rast gəlinir.

Dissertasiya işinin sonunda verilmiş müfəssəl nəticəni aşağıdakı tezislər şəklində qəbul etmək olar:

1. İngilis və Azərbaycan xalqlarının adqoyma adət və ənənələrində fonetik baxımdan oxşar, semantik baxımdan isə eyni və oxşar cəhətlər vardır.

2. Hər iki dilin antroponimiyasında dildə aktiv olan və yalnız nitqdə işlədilən şəxs adları ayrı-ayrılıqda iki lay emələ gətirir.

3. Hər iki şəxs adları sistemi rəsmi və qeyri-rəsmi vəziyyətlərdə işlənmə tərzinə görə üslubi baxımdan fərqlənir.

4. Hər iki dilin şəxs adları sisteminə kişi və qadın adları strukturuna və semantikasına görə fərqləndirilir, həm kişilərə həm də qadınlara verilən adlar isə ortaq yer tutur.

5. Hər iki dilin antroponimlərinin oxşar və ya eyni yaranma əsasına görə ümumi təsnifatını vermək mümkündür.

6. Hər iki dilin antroponimlərinin mənşəyinə görə təsnifatını vermək mümkündür.

7. Hər iki dilin antroponimiyasında əvvəl birinci şəxs adı yaranmış, eyni ad daşıyıcılarının çox olması adların məhdudlaşdırıcı komponentlərinin (əlavə adların, ata adının, ləqəblərin, fəmiliaların və s.) meydana gəlməsini şərtləndirmişdir.

8. Hər iki dildə köməkçi ad kateqoriyasına aid leksemlərin müəyyən hissəsi tarixi-semantik inkişaf nəticəsində əsas adlara çevrilmişdir.

9. Azərbaycan şəxs adları quruluşuna görə sadə, düzəltmə və mürəkkəb struktura malik olduğu halda, ingilis adları yalnız sadə və mürəkkəb antroponimlərə bölünür. İngilis adlarının morfoloji düzəltmə forması əvəzində onların derivatları geniş yer tutur.

10. İngilis və Azərbaycan dillərinin ortaq və ya yaxın fonetik həddini müəyyənləşdirməklə ingilis adlarının Azərbaycan, Azərbaycan adlarının isə ingilis mətnində (vasitəçi dilin müdaxiləsi olmadan) orijinala maksimum yaxın işlədilməsi prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsi aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir.

Dissertasiyanın mövzusu ilə əlaqədar müəllifin aşağıdakı əsərləri nəşr olunmuşdur:

1. İngilis və Azərbaycan antroponimlərinin semantik və üslubi xüsusiyyətləri, Bakı: Elm, 2003, 216 s. (*monoqrafiya*).

2. İngilis və Azərbaycan antroponimlərinin struktur xüsusiyyətləri, Bakı: Elm, 2004, 106 s. (*monoqrafiya*).

3. Akronim adlar haqqında. Məqalələr toplusu (humanitar elm sahələri üzrə), II buraxılış, Bakı: ADU nəşri, 1998, s.4-8.

4. Teaching of personal names is the way to integration. Abstracts IEC 2002 "Changing times, changing needs". First International Education Conference. Famagusta, North Cyprus, May 8-10, 2002, p.4.

5. Russified Azeri Surnames. The 1st International Symposium on Modern Approaches Methods and ELT Problems. September 5-7, 2002, Isparta, p.53-56.

6. Усечение азербайджанских личных имен в речи. Информационно-аналитический журнал. Москва, 2003, с.117-119.

7. Появление и развитие сложных имен в азербайджанской антропонимической системе. Актуальные проблемы современной науки, № 3 (12), Москва, 2003, с.115-116.

8. Raritet adların yayılmasında bədii ədəbiyyatın rolu. Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, № 3, Bakı: BSU nəşri, 2003, s.3-6.

9. İngilis antroponimiyasındakı alınma adlara bir nəzər. Elmi xəbərlər, № 3, Bakı: ADU nəşri, 2003, s.33-36.

10. Təxəllüslərin tədqiqi problemləri. Elmi xəbərlər, № 4, Bakı: ADU nəşri, 2003, s.43-47.

11. Şəxs adları dildə və nitqdə. Filologiya məsələləri, № 1, Bakı: Nurlan, 2003, s.247-252.

12. Azərbaycan və ingilis antroponimiyasında rəng adları. AMEA Məruzələri. LIX cild, № 3-4, 2003, s.292-295.

13. Shakespeare and Hasan Shash. Multiculturalism in ELT Practices: Unity and Diversity. 10-12 October, 2003, Bashkent University, Ankara-Turkey, p.23.

14. İngilis və Azərbaycan şəxs adlarının semantik oxşarlığına dair. Humanitar

- elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, № 4, Bakı: BSU nəşri, 2003, s.3-6.
15. Şəxs adlarının milli sosial mənsəbiyyəti haqqında. Yenə orada, s.6-8.
16. Adqoyma prinsiplərinin qədim kökləri. Tədqiqatlar, IV buraxılış, Bakı: Elm, 2003, s.171-177.
17. Şəxs adlarının semantikasına dair qeydlər. AMEA Xəbərləri. İctimai elmlər seriyası, № 1, 2004, s.121-126.
18. İngilis və Azərbaycan əlavə rəsmi şəxs adları. Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, № 1, Bakı: BSU nəşri, 2004, s.3-5.
19. İngilis və Azərbaycan kişi adlarının əlamətdar xüsusiyyətləri. Elmi xəbərlər, № 1, Bakı: ADU nəşri, 2004, s.13-17.
20. İngilis və Azərbaycan qadın adlarının əlamətdar xüsusiyyətləri. Pedaqoji Universitetin Xəbərləri, № 1, 2004, s.238-242.
21. İngilis və Azərbaycan antroponimiyalarında hipokoristik adlar. Pedaqoji Universitetin Xəbərləri, № 2, 2004, s.128-131.
22. Şəxs adlarına ictimai və fərdi münasibət haqqında. Filologiya məsələləri, № 1, Bakı: Nurlan, 2004, s.286-292.
23. Ünsiyyət prosesində şəxsin adını bilməyin vacibliyi haqqında. Elmi xəbərlər, № 2, Bakı: ADU nəşri, 2004, s.29-31.
24. İngilis və Azərbaycan antroponimiyalarında tarixən alınma şəxs adları haqqında. Qloballaşma və Azərbaycan mədəniyyəti. II Respublika elmi konfransının materialları, Bakı: Araz, 2004, s.434-437.
25. Azərbaycanlı və ingilis fəmiliaları. Tədqiqatlar, I buraxılış, Bakı: Elm, 2004, s.228-236.
26. From Titles to Vocatives. 5th International Conference. Jerusalem, Israel, 2004.
27. Anthroponymic Transformation: Language and Politics in Azerbaijan. International Conference on Language and Politics. New York, America, 2004.
28. İngilis və Azərbaycan mürəkkəb şəxs adları. AMEA-nın Xəbərləri. İctimai elmlər seriyası, № 3-4, 2004, s.163-170.
29. Türk dillərində şəxs adlarının variantlığı. Dünyada yeni inkişaf meyilləri istiqamətində türk dünyası. Azərbaycan və Türkiyə beynəlxalq elmi-praktik simpoziumu (Tezis-məruzələr), Bakı, 2004, s.198.
30. Личные имена – Великие завоеватели. 50 години специалност тюркология в Софийския университет «Свети Климент Охридски» юбилеен сборник. София-Болгария, 2004.
31. Real və irreal adlar. Elmi xəbərlər, № 1, Bakı: ADU nəşri, 2005.
32. Naming tradition in Azerbaijan. XXII Congresso Internazionale di scienze onomastiche. Pisa-Italy, 2005.

**СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ
АНТРОПОНИМОВ В РАЗНОСИСТЕМНЫХ ЯЗЫКАХ**
(на материале английской и азербайджанской антропонимии)

Р Е З Ю М Е

Настоящая диссертация состоит из введения, 5 глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении обосновывается актуальность темы, освещаются цель и задачи исследования, уровень изученности темы, научная новизна, теоретическое и практическое значение работы и т.д.

В первой главе, названной «Проблемы исследования антропонимов в разносистемных языках», рассматриваются методы и способы, применяемые в сфере антропонимических исследований, практика изучения английских и азербайджанских антропонимов, уточняется антропонимическая терминология, освещаются вопросы оформления внешней оболочки антропонимических единиц.

Вторая глава посвящена сравнительно-сопоставительному изучению обычаев и традиций имянарекания у английского и азербайджанского народов, выявлению фонетически тождественных и семантически идентичных сторон английских и азербайджанских личных имен.

В третьей главе, названной «Классификации английских и азербайджанских антропонимов», главное внимание уделяется группированию антропонимов этих двух народов по сфере употребления, объекту, основе образования и происхождению: здесь же в сравнительно-сопоставительном плане изучаются фамилии, отчества, средние имена, образующие дополнительные категории основных имен.

В четвертой главе, названной «Вспомогательные именные категории» исследуются схожие и отличительные особенности английских и азербайджанских титулов, прозвищ и псевдонимов, сыгравших своеобразную роль в становлении антропонимических систем.

Пятая глава, названная «Структурные типы английских и азербайджанских антропонимов», охватывает изучение структурного разнообразия антропонимов двух народов; здесь также выдвинуты предложения об упорядочении транслитерирования тюркских личных имен в англоязычном тексте.

В конце диссертации представлено широкое заключение.

**STRUCTURAL & SEMANTICAL PECULARITIES
OF ANTHROPONYMS IN DIFFERENT SYSTEM LANGUAGES
(based on English & Azerbaijani anthroponyms)**

RESUME

The dissertation consists of introduction, five chapters, conclusion & the list of the used literature.

In introduction the actual selection of theme is substantiated, the aims and problems of investigation, the level of theme study, scientific innovation, theoretical and practical meaning of the work and other tasks are indicated.

In the first chapter called "Investigation Problems of Anthroponyms in Different System Languages" methods of activity used in anthroponyms' investigation, practical study of English and Azerbaijani anthroponyms are described; anthroponymic terminology is explicated the problems of pattern of anthroponymic units are researched.

English and Azerbaijani peoples' naming customs and traditions is comparatively described in Chapter II. English and Azerbaijani Proper names' phonetical and semantical identity is also outlined.

In the third Chapter "Classification of English and Azerbaijani Anthroponyms" the main attention is given to anthroponyms' grouping of these two peoples according usage, the object, base of formation and origin. A comparative description of surnames, pantronymic and ordinary names (secondary names) forming additional categories of the main names are described here as well.

In the fourth Chapter "The Secondary Nominal categories" similar and distinctive peculiarities of English and Azerbaijani titles, nicknames and assumed names (pen-names) playing the singular and original role in establishing anthroponymic systems' are investigated and defined.

The fifth Chapter "Structural features of English and Azerbaijani anthroponyms" deals with the structural variety of anthroponyms of the two peoples; offering of transliteration of Turkish Personal names in English texts.

The dissertation ends up with a comprehensive conclusion.

На правах рукописи

АББАСОВА АФАТ МУСА кызы

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ
АНТРОПОНИМОВ В РАЗНОСИСТЕМНЫХ ЯЗЫКАХ
(на материале английской и
азербайджанской антропонимий)

10.08.19 – Теория языка

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т
диссертации на соискание учёной степени
доктора филологических наук

БАКУ – 2005